

Kapitola pět

KRÁTKÉ POJEDNÁNÍ O MORÁLNÍCH ZÁKLADECH EKONOMICKÝCH VZTAHŮ

ABY BYLO MOŽNÉ vyprávět o dějinách dluhu, je nutné přezkoumat, jak tržní jazyk mohl proniknout do všech oblastí lidského života natolik, že ho využili mluvčí náboženství a morálky. Ti pak pozvedli hlas proti trhu. Už jsme byli svědky toho, jak vědecké i křesťanské učení došly ke stejnému neobvyklému tahu: nejdříve popsaly morálku jako dluh a vzápětí, typicky, ukázaly, že morálku nelze doopravdy zredukovat na dluh, že se musí zakládat na něčem jiném.¹

Ale na čem? Náboženské tradice poskytují široká, kosmologická vysvětlení: alternativou k morálce dluhu je uznání spojitosti s universem nebo život v neustálém očekávání konce světa či absolutní podřízenost božstvu, případně stažení se do jiného světa. Mám skromné cíle, takže zaujímám první z těchto stanovisek. Jestliže opravdu chceme pochopit morální podklad ekonomického života a potažmo i lidského života, myslím, že bychom měli začít u drobných věcí: všedními detaily našeho společenského života, způsobem, jakým jednáme s přáteli, nepřáteli a dětmi, často za pomoci tak nenápadných gest (jako podat někomu sůl nebo zapálit cigaretu), že se nad nimi obyčejně ani nepozastavíme. Antropologie nám ukázala, jak mnoho existuje odlišných způsobů, jimiž se lidé organizují. Zároveň ale odhaluje, že různé druhy společenské organizovanosti sdílejí určité společné základy – a to základní morální principy, které se objevují všude a kterých se lidé budou dovolávat pokaždé, když si mezi sebou směňují předměty nebo když se dožadují toho, co jim ostatní lidé dluží.

Lidský život je složitý, protože mnoho z těch principů si protirečí. Jak uvidíme, neustále nás táhnou úplně opačnými směry. Morální logika směny, a tedy i dluhu, je pouze jedna; v jakékoli situaci se pravděpodobně objeví několik naprosto rozlišných principů, kterých je možné využít. Morální zmatek diskutovaný v první kapitole tedy není ničím novým; morální myšlení je v jistém smyslu na tomto napětí založeno.

Jestliže chceme pochopit, co je dluh, bude třeba také porozumět tomu, jak se liší od ostatních povinností, které vůči sobě lidé mohou mít. To také znamená zmapovat, o jaké povinnosti jde, což ale představuje osobité výzvy. Současné sociální teorie včetně sociální antropologie zde překvapivě příliš nepomůžou. Existuje rozsáhlá antropologická literatura o darech, počínaje například esejí francouzského antropologa Marcela Mause z roku 1925, dokonce literatura o „darovací ekonomice“, která funguje na úplně jiných principech než tržní ekonomika. Tyto knihy se ale nakonec všechny stejně věnují tématu výměny darů s předpokladem, že kdokoli věnuje dar, vytváří dluh a příjemce daru musí vrátit formou jiné věci. Tržní logika se vkradla dokonce i do uvažování těch, kdo proti ní ostře vystupují, jako je tomu zejména v případech velkých náboženství. Z toho důvodu musím teď prakticky z ničeho vytvořit novou teorii.

Problém částečně spočívá v tom, že ekonomika má mezi sociálními vědami výjimečné postavení. V mnohém se považuje za královskou disciplínu. Předpokládá se, že skoro každý, kdo v Americe řídí nějakou důležitou instituci, má ekonomické vzdělání, nebo alespoň zná základní principy ekonomiky. V důsledku toho se její principy považují za obecně uznávané zásady, o kterých se nepochybuje (to, že se jedná o takové principy, poznáte ve chvíli, kdy je zpochybníte a ostatní s vámi začnou jednat jako s nevzdělcem – „Vy jste evidentně nikdy neslyšel o Lafferově křivce“; „Patrně potřebujete kurz základů ekonomiky“. Teorie je pro ně tak naprosto pravdivá, že nikdo, kdo ji pochopil, s ní nemůže nesouhlasit.) Co víc, ta odvětví sociální teorie, která si nejvíce dělají nároky na „vědecký status“ – například teorie racionální volby – začínají u stejného předpokladu o lidské psychice jako ekonomové: lidi lze nejlépe popsat jako egoistické herce, kteří počítají, jak z každé situace vyzískat co nejvíce pro sebe, největší užitek, potěšení nebo štěstí za cenu co nejnižší oběti nebo investice – což je zvláštní, protože experimentální psychologové dokázali mnohokrát, že tyto domněnky prostě nejsou pravdivé.²

Od počátku to byli oni, kdo si přál vytvořit teorii lidských vztahů založenou na ušlechtlejším názoru na lidskou povahu a trvali na tom, že morální život dosahuje něčeho vyššího než vzájemných výhod a že je motivován především smyslem pro spravedlnost. Klíčovým termínem se zde stala „vzájemnost“, smysl pro poctivost, vyváženost, čestnost a symetrii ztělesněné v naší představě spravedlnosti jako misek vah. Ekonomické transakce byly pouze jednou z variant principu vyvážené výměny – a to takovou, která většinou nefungovala. Pokud se ale podíváme na celou věc důkladněji, zjistíme, že všechny lidské vztahy se zakládají na nějaké obměně principu vzájemnosti.

Mezi padesátými a sedmdesátými lety minulého století se z tohoto tématu stala posedlost. Pod pláštěm tehdejší tzv. „teorie výměny“ vznikl bezpočet variací, od „teorie sociální směny“ George Homansa v USA po strukturalismus Clauda Levi-Strausse ve Francii. Levi-Strauss, který se stal tak trochu intelektuálním bohem antropologie, přišel s pozoruhodným argumentem, že

lidský život se skládá ze tří sfér: jazyka (založeného na výměně slov), příbuzenství (založeného na výměně žen) a ekonomiky (sestavující z výměny věcí). Tvrdil, že všechny tři stojí na stejném elementárním principu vzájemnosti.³

Hvězda Leviho-Strausse dnes už pohasla a taková radikální prohlášení se z dnešního pohledu zdají trochu k smíchu. Nikdo ale až doteď nenavrhl novou smělou teorii, která by tu jeho nahradila. Namísto toho stávající předpoklady prostě ustoupily do pozadí. Skoro každý je i nadále přesvědčen, že společenský život je ve své podstatě založen na principu vzájemnosti, a že tedy všechny lidské vztahy můžeme chápat jako druh výměny. Je-li to tak, pak dluh je opravdu u kořene morálky, protože je tím, co existuje před obnovením porušené rovnováhy.

Můžeme ale veškerou spravedlnost zredukovat na vzájemnost? Je dost snadné vymyslet typy vzájemnosti, které se nejeví příliš spravedlivé. „Nečiň druhým, co nechceš, aby oni činili tobě“ by mohl být vynikající základ pro etický systém. Pro většinu z nás ale „oko za oko“ není ani tolik výrazem spravedlnosti, jako spíše pomstychtivé brutality.⁴ „Oplácej dobré dobrým“ je přívětivé smýšlení, ale „když poškrábeš ty mě, já poškrábu tebe“ je těsnopisný záznam politické korupce. A naopak, jsou vztahy, které jsou evidentně morální, ale se vzájemností nemají nic společného. Nejčastěji citovaným příkladem je vztah mezi matkou a dítětem. Většina z nás se nejdříve učí smyslu pro spravedlnost a morálku od svých rodičů. I přesto je ale výjimečně těžké vnímat vztah mezi rodičem a dítětem jako mimořádně reciproční. Byli bychom ale ochotni z toho vyvodit, že se proto nejedná o morální vztah? A že nemá nic společného se spravedlností?

Kanadská spisovatelka Margaret Atwoodová začíná svou poslední knihu o dluhu podobným paradoxem:

Spisovatel knih o přírodě Ernest Thompson Seton dostal na své jedenadvacáté narozeniny od otce darem zvláštní účet. Byl to záznam všech výdajů spojených s Ernestovým dětstvím a mládím včetně poplatku za doktora, který ho pomohl přivést na svět. A je ještě podivnější, že Ernest prý otci ten účet proplatil. Kdysi jsem si myslela, že pan Seton byl pitomec, ale teď přemýšlím, jestli je to tak.⁵

Většina z nás by nad tím příliš neuvažovala. Takové chování působí nehorázně a nelidsky. Určitě to tak bylo pro Setona: otci sice účet proplatil, ale už s ním pak nikdy nepromluvil.⁶ Jistým způsobem je tohle přesně důvod, proč darovat takový účet vypadá tak urážlivě: po vyrovnání účtů totiž mají obě strany možnost od sebe odejít. Setonův otec svým darem naznačil, že už se synem nechce mít nic společného.

Jinými slovy, ačkoli si většina z nás dokáže představit, co všechno svým rodičům dluží, málokdo je schopen představit si i to, jak tento dluh doopravdy platí – nebo dokonce že by se takový dluh měl splatit. Takže, jestliže jej nelze zaplatit, v jakém smyslu je to ještě vůbec „dluh“? A pokud to není dluh, tak co tedy?

* * * * *

Jiné možnosti lze snadno hledat v lidských vztazích, ve kterých očekávat vzájemnost znamená narazit. Poznámky cestovatelů z devatenáctého století jsou plné takových zpráv. Misionáře působící v jistých částech Afriky často zaskočila reakce lidí, kterým podali léky. Zde je typický příklad z britské misie v Kongu:

Den či dva potom, co jsme se dostali do Vany, jsme zjistili, že jeden z domorodců má těžký zápal plic. Comber ho léčil a udržoval ho naživu silnou drůbeží polévkou; pečlivé ošetřování a dohled z velké části spočívaly na něm, protože bydlel vedle tábořiště. Když jsme opět byli připraveni vyrazit na cestu, muži už bylo dobře. K našemu údivu za námi přišel a řekl si o dárek. Když jsme odmítli, byl překvapený a znechucený, stejně jako my z jeho předchozího požadavku. Naznačili jsme, že to on měl přinést dárek nám a projevit nějakou vděčnost. Řekl nám: „No samozřejmě! Vy bílí muži nemáte kouska studu v těle!“⁷

Lucien Levy-Bruhl, francouzský filozof, shromáždil v prvních desetiletích dvacátého století přehled podobných příběhů. Chtěl dokázat, že logika „domorodců“ funguje na úplně jiném principu. Uvádí příklad muže zachráněného před utonutím, který přišel za svým zachráncem a požádal ho o nějaké pěkné oblečení, nebo jiného, kterého vyléčili ze zranění způsobeného tygrem a on si pak ještě řekl o nuž. Jeden francouzský misionář ze střední Afriky tvrdil, že takové věci se mu stávají běžně:

Zachráníte někomu život a můžete čekat, že vás brzy potom navštíví; nyní jste mu zavázáni a nezbavíte se ho, dokud mu nevěnujete nějaké dárky.⁸

Jak je vidět, zachránit někomu život je něco výjimečného. Cokoli týkající se zrození nebo smrti je nutně součástí věčnosti a to znamená, že všechny běžné morální úvahy jdou stranou. Možná proto se z takových příběhů stala v době mého dětství v Americe kliše. Když jsem byl malý, několikrát mi vyprávěli, že když zachráníte Eskymákovi život (někdy to také byli buddhisté, Číňané, ale kupodivu nikdy Afričané), jste za něho pak zodpovědní celý život. Popírá to náš cit pro vzájemnost, ale na druhou stranu to i podivně dává smysl.

Nikdy se nedozvíme, co skutečně běželo hlavou pacientům z těchto příběhů, protože nevíme, o koho šlo a jaká měli očekávání (jak například běžně komunikovali se svými doktory). Můžeme se jen dohadovat. Pojďme udělat pomyslný pokus. Představme si, že jsme na místě, kde zachránit někomu život prakticky znamená, že se z vás stali bratři. Ti by se měli o všechno dělit a v případě nouze se postarat jeden o druhého. Jestliže to tak je, pak si zachráněný určitě všiml, že jeho nový bratr je asi neobyčejně bohatý a že nic moc nepotřebuje, ale že jemu, pacientovi, chybí mnoho věcí, které by od misionáře mohl získat.

Nebo si (a to je pravděpodobnější) můžeme představit, že nejde o radikálně rovnocenný vztah, ale o jeho pravý opak. V mnoha částech Afriky byli vynikající léčitelé zároveň i významnými politickými osobnostmi se širokou klientelou bývalých pacientů. Potencionální stoupenec tedy přichází, aby vyjádřil svou politickou loajalitu. Zde je to už složitější, protože v této části Afriky byli přívrženci velkých mužů v relativně silné vyjednávací pozici. Dobré spojení bylo těžké sehnat; od důležitých lidí se očekávalo, že budou ke svým stoupenecům štedří, aby jim nepřeběhli k táboru jejich protivníka. Za těchto okolností mohl být požadavek košile nebo nože způsob, jak požádat o potvrzení, že misionář si přeje mít tohoto muže za stoupence. Přinést dar misionáři by naopak znamenalo učinit podobné gesto, jako udělal Seton vůči svému otci. Byla by to urážka: cesta, jak vyjádřit, že ačkoli misionář zachránil muži život, ten s ním nechce mít dál nic společného.

Tohle je jen pomyslný experiment, protože doopravdy nevíme, co si ti afričtí pacienti mysleli. Jde ale o to, že takové podoby extrémní rovnosti i nerovnosti ve světě skutečně existují a každá z nich má svou typickou morálku, způsob myšlení a diskuse o tom, co je v jakékoli situaci správné či špatné. Tyto typy morálky jsou úplně jiné než výměna „jak ty mně, tak já tobě“. Ve zbytku kapitoly podám hrubý nástin hlavních možností s návrhem **tří morálních principů, na kterých se mohou zakládat ekonomické vztahy**. Všechny už se v lidské společnosti objevily. Nazval jsem je **komunismus, hierarchie a směna**.

Komunismus

Komunismem zde budu chápat **jakýkoli lidský vztah, který funguje na principu „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“**.

Připouštím, že užití této definice je trochu provokativní. „Komunismus“ je slovo, které může vzbudit silné citové reakce – samozřejmě hlavně proto, že máme sklon spojovat jej s „komunistickými“ režimy. Je to ironie, protože komunistické strany, které byly u moci v SSSR a v jeho souputnících a které stále ještě vládnou Číně a Kubě, nikdy svůj režim nepopisovaly jako komunistický. Říkali jim „socialistické“. „Komunismus“ byl vždy vzdáleným, trochu nejasným utopickým ideálem, obvykle doprovázeným představou o oslabování státu. Obojího mělo být dosaženo kdesi daleko v budoucnosti.

Naše myšlení o komunismu ovládá mýtus. Kdysi dávno měli lidé všechno společné – v rajské zahradě, během zlatého věku Saturnovy vlády v paleolitických lovecko-sběračských společnostech. Pak přišel pád a v jeho důsledku jsme prokleti dělbou moci a soukromým majetkem. Velkým snem bylo, že s technickým pokrokem a ve všeobecné prosperitě, prostřednictvím společenské revoluce čili pod vedením Strany, nakonec budeme schopni vrátit vše do původního stavu, znovu nastolit společné vlastnictví a společnou správu

kolektivních zdrojů. Během posledních dvou století komunisté a antikomunisté vedli spory, jak uskutečnitelná ta představa je a jestli by to bylo požehnání nebo noční můra. Všichni se ale shodli na základním rámci: komunismus je o kolektivním vlastnictví, „prvobytně pospolná společnost“ už kdysi existovala a jednoho dne by se mohla vrátit.

Mohli bychom to třeba nazvat „mýtickým komunismem“ nebo dokonce „epickým komunismem“. Je to příběh, který si rádi vyprávíme. Od dnů Velké francouzské revoluce inspiroval už miliony lidí, ale taky způsobil lidstvu obrovskou škodu. Myslím, že je nejvyšší čas smést celou tu věc ze stolu. Faktem je, že „komunismus“ není žádná zázračná utopie ani nemá nic společného s vlastnictvím výrobních prostředků. Je to něco, co existuje právě teď a do určité míry vždy existovalo v každé lidské společnosti, ačkoli nikdy neexistovala taková, ve které by všechno bylo organizováno tímto způsobem, a je těžké si představit, jak by vůbec mohlo. My všichni se do jisté míry chováme jako komunisté, ale nikdo z nás se nechová jako komunista neustále. „Komunistická společnost“, tedy společnost organizovaná pouze na komunistických principech, by nikdy nemohla existovat. Přesto byly všechny společenské systémy, včetně ekonomických systémů, jako je kapitalismus, vždy budovány na základě již zažitých prvků komunismu.

Jak jsem již říkal, pokud vyjdeme z principu „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“, budeme schopni překonat problematiku toho, co je individuální či soukromé vlastnictví (které většinou neodráží nic víc, než formální právní platnost vlastnického vztahu). Po jejím překonání se můžeme věnovat mnohem naléhavější a praktičtější otázce – kdo má přístup k jakému druhu zboží a za jakých podmínek.⁹ Vždy, když toto pravidlo funguje, i třeba jen mezi dvěma lidmi, můžeme říci, že jde o určitý druh komunismu.

Skoro každý toto pravidlo dodržuje, když spolupracuje s ostatními na nějakém společném projektu.¹⁰ Pokud někdo opravuje rozbité potrubí a řekne kolegovi „Podej mi hasák“, ten mu asi neodpoví: „A co za to dostanu?“ – i když pracují pro Exxon-Mobil, Burger King nebo Goldman Sachs. Důvodem je prostá efektivita (což je dost ironické, pokud vezmeme v úvahu obecný názor, že „komunismus prostě nefunguje“): jestliže opravdu chcete něco udělat, neúčinnější způsob, jak toho dosáhnout, je přidělit lidem úkoly podle jejich schopností a dát jim k tomu cokoli, co potřebují.¹¹ Mohli bychom dokonce říci, že je pro kapitalismus skandál, že většina kapitalistických firem uvnitř pracuje komunisticky. Pravda, nemají tendence pracovat na demokratickém principu. Většina z nich je organizována stylem řízení shora dolů, jako v armádě. Často zde dochází k zajímavému napětí, protože tyto systémy řízení nejsou nijak zvlášť výkonné: většinou podporují tupost lidí ve vrcholovém vedení a naštvanou liknavost mezi těmi dole. Čím větší je potřeba improvizovat, tím demokratičtější se většinou spolupráce stává. Investoři to vždycky chápali, začínající kapitalisté na to často přijdou, a IT specialisté tento princip znovu objevili nedávno. To se projevuje nejen na obecně známých věcech, jako je freeware, ale také na v tom, jak jsou IT firmy organizovány/řízeny.

To je asi důvod, proč těsně po velkých katastrofách, jako je povodeň, dlouhodobý výpadek proudu nebo kolaps ekonomiky, mají lidé sklon chovat se všichni stejně, tj. vrátit se k –

primitivní formě komunismu. Hierarchie a trh se, i když třeba jen nakrátko, stávají luxusem, který si nikdo nemůže dovolit. Každý, kdo prožil takové chvíle, může podat svědectví o tom, jak jsou zvláštní, jak se z cizinců stávají bratři a sestry a samotná společnost je jako znovuzrozená. To je důležité, protože to dokazuje, že nemluvíme o pouhé spolupráci. V podstatě řečeno, komunismus je základem veškeré lidské pospolitosti. Je tím, co umožňuje její existenci. Vždycky je předpoklad, že se od každého, kdo není přímo nepřítel, čeká minimálně ono „každý podle svých schopností“, jako v případě, když chce někdo vědět, jak se někam dostat, a druhý zná cestu.

Považujeme za samozřejmé, že výjimky potvrzují pravidlo. E. E. Evans-Pritchard, antropolog, který ve dvacátých letech uskutečnil výzkum mezi Nuery, nilotskými pastevci na jihu Súdánu, mluví o svých rozpacích, když zjistil, že mu někdo úmyslně poradil špatnou cestu:

Při jedné příležitosti jsem se zeptal na cestu do určitého místa a byl jsem úmyslně oklamán. Mrzutý jsem se vrátil do tábora a ptal jsem se lidí, proč mi poradili špatně. Jeden z nich odpověděl: „Jsi cizinec, tak proč bychom ti měli říct správnou cestu? I kdyby se nás ptal na cestu Nuer, který k nám nepatří, řekli bychom mu ‚drž se téhle stezky‘, ale už bychom mu neřekli, že se ta stezka rozděluje. Proč bychom mu to měli říkat? Ty jsi ale teď člen naší skupiny, jsi hodný na naše děti, takže příště ti poradíme správnou cestu.“¹²

Nuerové jsou neustále zapleteni do různých svárů; z jakéhokoli cizince by se mohl vyklubat nepřítel pátrající po vhodném místě na útok ze zálohy a nebylo by moudré dávat takovému člověku správné informace. Co víc, Evans-Pritchardova situace byla očividně vážná, protože byl zmocněncem britské vlády – stejné vlády, která nedávno předtím vyslala RAF, aby ostřelovali a bombardovali obyvatele právě této osady, než je násilně přesídlili na stávající místo. Za těchto podmínek se zdá, že obyvatelé jednali s Evans-Pritchardem dost velkomyslně. Chce to zřejmě zpravidla něco na škále od bezprostředního ohrožení života po teroristické bombardování civilních obyvatel, aby se lidé rozhodli nedat cizinci přesné pokyny.¹³

Nejde jen o pokyny. Konverzace je oblastí obzvláště podléhající komunismu. Lži, urážky, shazování a další typy verbální agrese mají velký vliv – ale značnou část své moci odvozují ze sdíleného předpokladu, že lidé tohle normálně nedělají: urážka nemůže zabolet, pokud se nedomníváme, že lidé jsou k sobě většinou ohleduplní, a není možné lhát někomu, kdo nepředpokládá, že obyčejně mluvíte pravdu. Pokud si opravdu přejeme přerušit s někým přátelské vztahy, přestaneme s ním úplně mluvit.

To samé platí o malých laskavostech, jako třeba požádat o oheň nebo dokonce o cigaretu. Je asi běžnější požádat cizince o cigaretu než o odpovídající částku v penězích nebo i v jídle; pokud jste identifikováni jako také-kuřáci, je dost těžké takovou prosbu odmítnout. V případech, jako je prosba o poskytnutí sirky, informace nebo pozdržení výtahu, je účast na celé věci tak minimální, že většina z nás bez přemýšlení vyhoví. A naopak – platí to i v situaci, kdy

je požadavek či potřeba druhého člověka, i třeba cizince, obzvláště veliká nebo extrémní: například když se topí. Když dítě spadne do kolejí v metru, čekáme, že mu pomůže každý, kdo je toho schopen.

Nazývám to „komunismus základní linie“. Jde o úmluvu, že pokud se lidé nepovažují vzájemně za nepřátele, jejich potřeba se považuje za dostatečně velkou nebo výlohy za celkem rozumné, bude uplatněn princip „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb.“ Je jasné, že různé komunity mají různé normy. Ve velkých neosobních městských komunitách taková norma nemusí zajít dál než k prosbě o cigaretu nebo o ukázání směru cesty. Nezdá se to moc, ale zakládá to možnost pro širší sociální vztahy. V menších, osobnějších komunitách – zvláště u těch, které se nedělí do společenských tříd – tato logika zasahuje mnohem dále: je zde například často nemožné odmítnout prosbu nejen o tabák, ale i o jídlo – někdy dokonce i prosbu od cizince; vždy od kohokoli, kdo je členem komunity. Na další straně poté, co popsal své obtíže s prosbou o ukázání cesty, Evans-Pritchard upozorňuje, jak ti samí Nuerové mají velké potíže odmítnout prosbu téměř o cokoli, co patří k běžné potřebě člověku, kterého přijali do komunity. Žena či muž, o kterých se ví, že mají navíc obilí, tabák, nástroje nebo zemědělské náčiní, tak mohou očekávat, že jejich zásoby téměř okamžitě zmizí.¹⁴ Přesto se tato základní linie velkorysého sdílení a štědrosti nikdy nevztahuje na všechno. Často se proto lidé dělí o věci, které pokládají za vedlejší a nepodstatné. Opravdovým bohatstvím je u Nuerů dobytek. Nikdo by se dobrovolně nerozdělil o dobytek, mladí Nuerové se naopak učí bránit jej vlastním životem. Z toho důvodu se dobytek nekupuje ani neprodává.

Povinnost podělit se o jídlo a cokoli, co se pokládá za nutnou životní potřebu, bývá základem běžné morálky v egalitářské společnosti. Další antropoložka, Audrey Richardsová, jednou popsala, jak matky kmene Bemba, „tak laxní ve výchově při čemkoli jiném“, ostře kárají své děti, když se s kamarády hned nerozdělí o pomeranč nebo jiný pamlsek, který dostaly.¹⁵ Sdílení je v takových společnostech – a v každé, když se nad tím zamyslíme – také ale hlavním zdrojem radosti ze života. V důsledku toho je potřeba podělit se naléhavá v dobrých i zlých časech: například během hladomorů i ve dnech hojnosti. Zprávy prvních misionářů o severoamerických indiánech téměř všechny obsahují užaslé poznámky o štědrosti v době hladu, často i vůči naprostým cizincům.¹⁶

Současně si po návratu z rybaření, lovu nebo obchodování vyměňují dárky; jestliže získali něco nezvykle dobrého, i kdyby to koupili nebo dostali darem, udělají z toho hostinu pro celou vesnici. Jejich pohostinnost vůči všem cizincům je pozoruhodná.¹⁷

Čím složitější je taková oslava, tím pravděpodobněji se zde setkáme s kombinací dobrovolného sdílení některých věcí (jako je například jídlo a pití) a pečlivého rozdělování jiných: dejme tomu, prvotřídní maso z divočiny nebo obětního zvířete se často porcuje podle velmi komplikovaného protokolu nebo stejně složitého systému výměny darů. Výměna darů

má často charakter hry, probíhá za skutečných her, soutěží, podívaných a představení, kterými se lidové slavnosti vyznačují. Jako u společnosti v celé její šíři, i tady můžeme společné veselí chápat jako určitý druh komunistické základny, na níž stojí všechno ostatní. Je také užitečné zdůraznit, že sdílení není jen záležitostí morálky, ale je také potěšením. Na světě vždycky budou samotářské radosti, ale většině lidí nejvíc potěšení vždy působí činnosti obsahující prvek sdílení: hudba, jídlo, pití alkoholu, drogy, drby, drama, sex. V jádru většiny věcí, které jsou pro nás zábavné, existuje určitý komunismus smyslů.

Komunistické vztahy se nejlépe poznají podle toho, že se o nich nevedou žádné účty, a dokonce by bylo urážlivé nebo prostě jen divné, kdyby na to člověk jen pomyslel. U Irokézů se například každá vesnice, klan nebo národ dělí na dvě poloviny.¹⁸ Je to obvyklý model: v jiných částech světa (Amazonii, Melanésii) existuje též. Platí dohoda, že příslušníci jedné strany mohou uzavřít sňatek pouze s někým z druhé strany nebo jíst pouze potravu vypěstovanou na druhé straně; pravidla jsou vyložena vytvořena tak, aby obě strany na sobě byly závislé z hlediska uspokojení některé ze základních životních potřeb. Mezi šesti Irokézskými národy bylo zvykem, že jedna strana pohřbívala mrtvé druhé strany. Nebylo by nic absurdnějšího, než kdyby si jedna strana stěžovala, že „loni jsme pohřbili pět vašich mrtvých, a vy jen dva naše.“

Komunismus základní linie můžeme považovat za základ sociability, je to uznání naší definitivní vzájemné závislosti, podstata společenské pohody. Přesto za většiny okolností tato minimální základní linie nestačí. Člověk se chová solidárně více k jednom než k druhým a některé instituce jsou založeny výhradně na principech solidarity a vzájemné pomoci. K prvním patří lidé, které milujeme, s matkami ztělesňujícími nesobeckou lásku. K dalším patří blízcí příbuzní, manželky a manželé, milenci, nejbližší přátelé. Jsou to lidé, se kterými sdílíme všechno a o kterých alespoň víme, že se na ně v případě potřeby můžeme obrátit, což je definice opravdového přátelství platná všude na světě. Takové přátelství může být veřejně stvrzeno rituálem, jako je „pokrevní bratrství“. Pokrevní bratři si navzájem nemohou nic odmítnout. Ve výsledku je celá společnost protkána vztahy „individualistického komunismu“, vzájemnými vztahy, které na různém stupni a intenzitě fungují podle pravidla „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“.¹⁹

Stejný způsob myšlení se může objevovat a také objevuje v rámci skupin: nejen pracovní kolektivy, ale téměř všechny zájmové skupiny se vyznačují vlastním typem komunismu základní linie. Některé věci budou sdílené a volně dostupné všem členům skupiny; jiné věci, které by člověk neposkytl cizinci, členům své skupiny poskytne na požádání: například pomoc při opravě sítí v rybářském spolku, kancelářských potřeb v úřadě, uvolnění jistých druhů informací mezi obchodníky s komoditami atd. Jsou také typy lidí, které můžeme vždycky požádat o pomoc v konkrétních situacích, jako je sklizeň nebo stěhování.²⁰ Mohli bychom dále pokračovat k různým formám sdílení a poměru, v jakém se kdo obrací o pomoc na koho při konkrétních činnostech: stěhování, sklizni nebo dokonce, když je člověk v tísní, při poskytnutí bezúročných půjček. A nakonec jde také o různé druhy kolektivní správy společných zdrojů.

Sociologie všedního komunismu je teoreticky ohromnou oblastí. My jsme ale o ní kvůli zvláštním ideologickým klapkám na očích nemohli psát, protože jsme ji z velké části nevnímali. Zanechám pokusů zabývat se dále touto oblastí a raději se omezím na tři závěrečné body.

Za prvé, nejedná se zde o vzájemnost – nebo jde přinejlepším pouze o vzájemnost v nejširším slova smyslu.²¹ Obě strany dobře vědí, že druhý člověk *by* pro nás udělal to samé, ne že to nutně *udělá*. Příklad Irokézů srozumitelně objasňuje, jak je to možné: takové vztahy se totiž zakládají na předpokladu věčnosti. Společnost bude existovat navždy. Z toho vyplývá, že vesnice bude mít stále severní a jižní stranu, a proto není třeba vést žádné účty. Podobně lidé mají sklon zacházet s matkami a nejlepšími přáteli – jako by měli žít navěky, i když moc dobře vědí, že to není pravda.

Druhý bod souvisí se slavným „zákonem pohostinnosti“. Existuje podivný rozpor mezi běžným stereotypem takzvaných „primitivních společností“ (tj. lidí, kteří neznají stát ani trh), tedy takových, kde se každý, kdo není členem komunity, pokládá za nepřítele, a mezi častými zprávami prvních evropských cestovatelů omráčených nezvyklou štedrostí, kterou jim prokázali opravdoví „divoši“. Musíme připustit, že pravda je částečně na obou stranách. Kdykoli je cizinec potenciálním nebezpečným nepřítelem, obyčejně se toto nebezpečí překonává okázalým velkorysým gestem, jehož velkolepost přiměje zúčastněné k vzájemné družnosti, tedy základu všech mírumilovných společenských vztahů. Je ovšem pravda, že při vyjednávání s velkým počtem úplně neznámých lidí dochází často k testování. Kryštof Kolumbus z Hispanioly a kapitán Cook z Polynésie podali podobné zprávy o ostrovanech, kteří před nimi buď uprchli, zaútočili na ně nebo jim nabídli všechno, co měli – ale kteří také často později vlezli do lodí a vzali si všechno, co se jim zlíbilo a vyprovokovali tím násilí ze strany členů posádky. Ti pak udělali všechno, co bylo v jejich silách, pro zavedení pravidla, že vztahy mezi cizími národy by se měly vyjednávat, namísto „běžné“ obchodní výměny.

Je pochopitelné, že vyjednávání s potenciálně nepřátelskými cizinci by mělo vést k typu myšlení „všechno, nebo nic.“ To napětí cítíme dokonce i v etymologii anglických slov pro „hostitele“ (angl. host), „nepřátelský“ (angl. hostile), „rukojmní“ (angl. hostage) a samozřejmě „pohostinnost“ (angl. hospitality), které všechny mají stejný latinský kořen.²² Chtěl bych zde zdůraznit, že všechna taková gesta jsou jen přehnanými projevy onoho „komunismu základní linie“, o němž jsem prohlásil, že je základem veškerého lidského společenského života. To je například důvod, proč se přátelské či nepřátelské vztahy často vyjadřují prostřednictvím nejběžnějšího, prostého domácího jídla, podle známého pravidla Evropy i Středního východu: ti, kdo se dělí o chléb a sůl, si nesmí vzájemně ublížit. Je to tak, že věci sloužící hlavně k tomu, aby se člověk o ně dělil, se často stávají věcmi, o které se člověk *nemůže* podělit s nepřítelem. Pokud mezi Nuery, kteří se bez problému dělí o jídlo a běžné věci, někdo někoho zabije, následuje krevní msta. Všichni v sousedství většinou musí stranit jedněm nebo druhým a nepřátelské strany mají zakázáno spolu jíst nebo se dokonce ze strachu před strašlivými následky napít z poháru či misky, ze které se předtím napil někdo

ze strany protivníka.²³ Působí to mimořádné problémy, které jsou hlavním důvodem pro pokus o vyjednání nějakého druhu dohody. Stejně tak se často říká, že lidé, kteří se spolu dělí o jídlo, nebo o ten pravý druh jídla, nesmí jeden druhému ublížit, i kdyby to chtěli udělat sebevíc. Někdy se z toho stává komická formalita, jako v arabském příběhu o zloději, který se vloupal někomu do domu. Při prohledávání domu strčil prst do sklenice, aby zjistil, jestli v ní je cukr. Místo toho v ní však byla sůl. Když si uvědomil, že pojedl sůl u stolu majitele, svědomitě vrátil na místo všechno, co předtím ukradl.

A nakonec, **jestliže budeme přemýšlet o komunismu spíše jako o principu morálky než o problému vlastnictví majetku, začne nám být jasné, že je vždy do určité míry ve hře při každém vyjednávání, i obchodním.** Pokud je člověk s někým v přátelském vztahu, je těžké nebrat vůbec ohledy na jeho situaci. Maloobchodníci často dávají chudým slevu. Proto také obchodníci v chudých čtvrtích bývají skoro vždy jiného etnika než jejich zákazníci; pro obchodníka, který vyrostl v takové čtvrti, by bylo téměř nemožné si vydělat peníze. Jeho zbídačení příbuzní i kamarádi ze školy by na něho neustále tlačili, aby jim slevil nebo aby jim umožnil úvěr za dobrých podmínek. Opak platí také. Antropoložka, která nějakou dobu žila na jávském venkově, mi jednou vyprávěla, že své jazykové schopnosti hodnotila podle toho, jak dobře dokázala smlouvat na místním bazaru. Rozčilovalo ji, že nikdy nedostala cenu tak nízko, aby platila stejně jako místní lidé. „No,“ musel jí nakonec vysvětlit jeden jávský přítel, „oni počítají víc i bohatým Jávancům.“

Zase jsme **zpátky u pravidla, že pokud jsou potřeby (například hrozná bída) nebo schopnosti (například nepředstavitelné bohatství) dostatečně výrazné, pak ve způsobu, jakým si lidé vedou účty, se objeví určitý stupeň komunistické morálky, pokud ovšem nejde o společnost, kde sociabilita úplně chybí.**²⁴ Turecký folklórní příběh o středověkém súfijském mistru Hodžovi Nasredinovi ilustruje, jak se tím stala z pojmů nabídky a poptávky složitá věc:

Jednou, když měl Nasredin na starosti místní čajovnu, zastavil se tam na snídani král a jeho služebníci, kteří byli poblíž na lovu.

„Máte křepelčí vejce?“ otázal se král.

„Určitě tu nějaké najdu,“ odvětil Nasredin.

Král si objednal omeletu z tuctu křepelčích vajec a Nasredin odspěchal, aby se po nějakých podíval. Když byli král s družinou po jídle, Nasredin jim naučtoval sto zlatých.

Král se divil: „To jsou v tomhle kraji křepelčí vajíčka takhle vzácná?“

„Křepelčí vajíčka ani ne,“ odpověděl Nasredin, „ale královské návštěvy ano.“

Směna

Komunismus se tedy nezakládá na směně ani na vzájemnosti – kromě toho, že zahrnuje vzájemná očekávání a povinnosti, jak jsem již poznamenal. Bude zřejmě lepší zde užívat jiný termín („oboustrannost“?) pro zdůraznění, že směna probíhá na úplně jiných principech, že jde o zásadně odlišné morální uvažování.

Směna je jen a jen o ekvivalenci. Je to obousměrný proces, který zahrnuje dvě strany. Každá z nich dává stejně, jako dostává. Proto můžeme říci, že si lidé mezi sebou vyměňují slova (v případě hádky), rány nebo i výstřely.²⁵ V daných příkladech nejde o to, že by v nich existovala přesná ekvivalence – i kdyby existoval zůsob, jak ji změřit – ale o **neustálý proces interakcí směřujících k ekvivalenci**. Je v tom vlastně trochu paradox: jedna strana se snaží předčit druhou, ale pokud není jedna z nich poražena na hlavu, je nejjednodušší přerušit běh věci ve chvíli, kdy obě strany považují výsledek za více méně nerozhodný. Když přeneseme pozornost na **směnu materiálního zboží**, najdeme podobný rozpor. Často zde najdeme prvek soutěže, nebo alespoň její možnost. Současně se ale ví, že si obě strany vedou účty a že **celý vztah může skončit v jakoukoli chvíli na popud kterékoli ze dvou stran – na rozdíl od komunismu, ve kterém se vždy do určité míry uplatňuje představa věčného trvání vztahů**.

Prvek soutěže může fungovat **rozličnými způsoby**. V případě obchodní směny, kdy obě strany mají zájem pouze o hodnotu daného zboží, můžou se také pokusit o **získání co největší materiální výhody**. Ekonomové ujišťují, že by to tak mělo být. Antropologové ale již před dlouhou dobou upozornili, že v případě výměny darů je zajímavé to, jak **předměty putující sem a tam odrážejí a upravují vztahy mezi zúčastněnými**. Jestliže do celého procesu vstoupí soutěž, je pravděpodobné, že **bude působit obráceně než v předchozím příkladu: stane se z toho konkurence ve štědrosti a lidé budou soutěžit, kdo věnuje víc**.

Pojďme se nyní podívat na oba příklady postupně.

Pro **obchodní směnu** je příznačné, že je „neosobní“: principálně by nemělo záležet na tom, kdo nám něco prodává nebo od nás něco kupuje. My **pouze porovnáváme hodnotu dvou věcí**. V praxi to ale nikdy není zcela pravda, jako u každého pravidla. **Lidé musí mít vůči sobě alespoň minimální důvěru**, aby transakce mohla proběhnout, a v případě, že neobchodujeme s prodejním automatem, je nutné **být alespoň trochu společenským**. **Očekáváme, že i prodavači v neosobních nákupních centrech a supermarketech budou alespoň hrát vřelost, trpělivost a další konejšivé vlastnosti; na bazaru na Středním východě můžete projít složitým procesem navázání předstíraného přátelství, kdy si s druhým dáte čaj, něco k jídlu nebo si spolu zakouříte a pak teprve přikročíte k podobně komplikovanému smlouvání**. Je to **zajímavý rituál, který začíná navázáním družného vztahu skrze komunismus základní linie a pokračuje často dlouho se táhnoucími hranými boji o ceny zboží**. Předpokládá se, že **kupující a prodávající jsou alespoň v dané chvíli přátelé** (a mají tedy právo se rozčlít a pobouřit, když druhý má přemrštěné požadavky), ale **celé je to divadélko**. **Jakmile se věc ocitne v nových rukou, nikdo nečeká, že ti dva spolu budou mít ještě někdy něco společného**.²⁶

Tento typ smlouvání – na Madagaskaru se mu říká *miady varotra* („vybojovat prodej“) – je velmi častým zdrojem potěšení.

Poprvé jsem navštívil Analakely, velký trh s tkaninami v madagaskarském hlavním městě, s madagaskarskou přítelkyní, která si chtěla koupit svetr. Celé to trvalo asi čtyři hodiny. Bylo to asi takhle: přítelkyně zahlédla v nějakém stánku viset pěkný svetr. Zeptala se na cenu a tak začal dlouhý boj dvou duchaplných lidí, plný dramatických projevů urážek a rozhořčení a hraných znechucených odchodů. Devadesát procent celého sporu se točilo kolem konečného malého rozdílu v ceně, pár ariarů – doslova pencí – který obě strany vnímaly jako boj o princip, protože kdyby kupec nakonec neustoupil, mohl by tím zkazit celý obchod.

Podruhé jsem šel na Analakely s jinou přítelkyní. Byla to také mladá žena a s sebou měla seznam látek různých rozměrů, které měla pořídit pro svou sestru. U každého stánku postupovala stejně: prostě přistoupila a zeptala se na cenu. Muž jí cenu udal.

„Dobře,“ zeptala se potom, „a jaká je vaše skutečná konečná cena?“

Řekl jí to a ona mu dala peníze.

„Počkej!“ požádal jsem. „Tohle se může?“

„Jasně,“ odpověděla. „Proč ne?“

Vysvětlil jsem jí, jak to probíhalo s mojí přítelkyní minule.

„Aha,“ řekla. „Některé lidi tyhle věci prostě baví.“

Směna nám umožňuje zrušit naše dluhy. Dává nám způsob, jak celou věc považovat za vyrovanou, a tak ukončit vztah. Při jednání s prodáváči vztah předstíráme. Ve vztahu se sousedy můžeme své dluhy ze stejného důvodu raději *neplatit*. Laura Bohannanová píše, jak přijela ke komunitě Tivů žijících na nigerijském venkově; sousedé se začali okamžitě sbíhat a přinášeli malé dárky: „dva kukuřičné klasy, dýni, kuře, pět rajčat, hrst arašídů“. ²⁷ Neměla ani tušení, co má dělat, tak jim poděkovala a do zápisníku si napsala jejich jména a věci, které přinesli. Nakonec se jí ujaly dvě ženy a vysvětlily, že takové dárky je třeba oplatit. Bylo by naprosto nevhodné vzít si jednoduše od souseda tři vajíčka a nikdy mu to nevrátit. Nebylo nutné přinést zpátky vejce, ale mělo to být něco v přibližně stejné hodnotě. Bylo možné dokonce přinést i peníze – na tom nebylo nic nepatřičného – za předpokladu, že člověk taktně po určitou dobu počkal, a hlavně nepřinesl částku v přesné ceně vajec. Muselo to být buď o trochu méně nebo o trochu více. Nepřinést nic by znamenalo, že člověka budou považovat za vykořisťovatele nebo příživníka. Přinést něco v přesné hodnotě darované věci by bylo známkou toho, že se sousedem nechceme už mít nic společného. Tivské ženy, jak se Laura dozvěděla, často strávily větší část dne mílovými pochody do vzdálených usedlostí, aby vrátily hrst proskurníku nebo pár drobných „v nekonečném cyklu dárků, kdy nikdo nikomu nepředal věc ve stejné hodnotě, jako obdržel posledně“. Touto činností neustále budovaly jejich společnost. Rozhodně tu byly i známky komunismu – sousedé, kteří spolu dobře vycházeli, mohli také spoléhat na vzájemnou pomoc v případě nouze. Na rozdíl od komunistických vztahů, které se považují za trvalé, musel ale být tento druh sousedských vztahů neustále budován a udržován, protože kdykoli mohlo dojít k jeho ukončení.

Existuje spousta obměn tohoto typu výměny věc za věc nebo téměř věc za věc. Nejčastěji funguje výměna dárků takhle: koupím někomu pivo, on koupí další rundu. Předpokladem pro to je **naprostá rovnost**. Pojdme se ale zamyslet nad složitějším příkladem: vezmu přátele na večeři do luxusní restaurace, po uplynutí vhodné doby oni zase pozvou mě. Jak antropologové už dlouho podotýkají, existenci těchto zvyků – a zvláště **pocitu, že člověk by opravdu měl oplácet laskavosti – nelze vysvětlit pomocí běžné ekonomické teorie. Ta předpokládá, že lidské vztahy jsou v zásadě obchod, a my jsme sobečtí jedinci, kteří se pro sebe snaží získat co nejvíce s co nejmenšími výlohami a námahou.**²⁸ Zmíněný pocit je ale dost skutečný a může způsobit opravdový stres těm, kdo mají omezené prostředky, ale nechtějí to dát najevo. Takže: kdybych vzal stoupence teorie volného trhu na drahou večeři, proč by se cítil poněkud ponížene a dlužen, dokud by mi mou laskavost neoplatil? Proč, kdyby měl tendenci se mnou soutěžit, by mě pak vzal do ještě dražší restaurace?

Vzpomeňte si na **hostiny a oslavy**, o kterých jsme **se už zmínili**: i zde najdeme **základ ve veselí a hravé** (někdy ne moc hravé) **soutěživosti**. **Na jednu stranu, každý se dobře baví – a ruku na srdce, kolik lidí by opravdu chtělo jíst o samotě skvělé jídlo ve francouzské restauraci? Na druhou stranu, události mohou snadno sklouznout do hry o dominanci – a tím i k posedlosti, ponižování a vzteku... anebo, jak brzy uvidíme, ještě k něčemu horšímu.** V některých společnostech tyto hry mají svá pravidla. Je ovšem **důležité zdůraznit, že se mohou rozvíjet pouze mezi lidmi nebo skupinami, kteří své postavení vnímají jako více méně stejné.**²⁹ Pojdme se vrátit k našemu **imaginárnímu ekonomovi: není jisté, že by se cítil ponížene, kdyby ho podaroval nebo vzal na večeři kdokoli. Nejspíš by to bylo v případě, že by tím dobrodincem byl někdo zhruba stejného postavení a váženosti, třeba kolega.** Kdyby ho na večeři vzal Bill Gates nebo George Soros, asi by došel k názoru, že se k tomu dostal jako slepý k houslím a nechal by to být. Jestliže by pozvání vzešlo od úlisného studenta prvního ročníku nebo nažhaveného studenta z posledního, bral by to tak, že přijetím pozvání jim prokazuje laskavost – pokud by to vůbec udělal, což nelze předpokládat.

Toto se zřejmě stává všude, kde se společnost dělí na drobné stupně podle postavení a úcty. Pierre Bourdieu popsal „dialektiku výzvy a reakce“, která ovládá všechny hry o čest **mezi muži berberských Kabylů v Alžíru**, u kterých má výměna urážek, napadení (ve sporech či bojích), krádeží nebo výhrůžek evidentně úplně stejnou logiku jako výměna darů.³⁰ **Věnovat dar znamená prokázat zároveň úctu a provokovat; zareagovat je ohromné mistrovství.** Načasování je mimořádně důležité, stejně jako vybrat takový protidar, aby se lišil od původního daru a současně byl o maličko impozantnější. **Všemu pak vévodí nevyslovené pravidlo, že si k tomu musíme vybrat někoho sobě rovného.** Volbou osoby, která je starší, bohatší a váženější, riskujeme, že nás bude ignorovat, a tím nás poníží; získat darem navrch nad chudým, ale slušným člověkem, který by pravděpodobně dar nemohl vrátit, je prostě kruté a velmi to poškodí vaši pověst. Existuje o tom také indonéský příběh: je o bohatém muži, který obětoval ohromného vola, aby zahanbil svého chudého soupeře; chudás ho úplně ztrapnil a vyhrál soutěž, když klidně v odpověď obětoval kuře.³¹

Podobné hry jsou zvláště komplikované, když jde do určité míry o zlepšení postavení. Když jsou věci příliš jasně dány, jsou s tím zase jiné problémy. Obzvláště ošidné a složité je dávat dary panovníkům. Jde o to, že člověk nemůže opravdu zvolit dar hodný krále (pokud snad sám není králem), protože králové ze své podstaty už všechno mají. Na jednu stranu se čeká, že se člověk bude dostatečně snažit:

Nasredina jednou povolali ke králi. Soused ho uviděl, jak spěchá po cestě a nese pytel tuřínů.

„Pro koho je más?“ zeptal se.

„Volají mě ke králi. Myslel jsem, že bude nejlepší přinést mu nějaký dárek.“

„A ty mu neseš tuřín? To je jídlo pro sedláky a ne pro krále! Měl bys mu přinést něco vhodnějšího, třeba hrozny.“

Nasredin souhlasil, a přinesl králi trs hroznů. Krále to nepobavilo: „Ty mi dávaš hroznové víno? Ale já jsem král! To je k smíchu. Odvedte toho hlupáka a naučte ho dobrým způsobům! Házejte po něm zrnko za zrnkem a pak ho vykopejte z paláce.“

Královi strážci odtáhli Nasredina do postranní místnosti a začali ho zasypávat vínem. Nasredin padl na kolena a začal křičet: „Díky, díky Bože, za tvou nekonečnou milost!“

„Proč děkuješ Bohu?“ ptali se ho. „Vždyť jsi byl právě úplně pokořen!“

Nasredin odpověděl: „Ale, právě jsem si pomyslel, díky Bohu, že jsem nepřinesl tuřín!“

Na druhou stranu, dát králi něco, co ještě nemá, vás může dostat do ještě větších potíží. Jeden příběh z dob počátku římské říše vyprávěl o vynálezci, který s velkou slávou daroval císaři Tiberiovi skleněnou mísu. Císař byl zmatený: co je tak výjimečného na kusu skla? Muž upustil mísu na zem. Nerozbila se, jen promáčkla. Sebral ji a vrátil ji do původního tvaru.

„Řekl jsi někomu jinému, jak to děláš?“ zeptal se polekaně Tiberius.

Vynálezce ho ujistil, že ne. Císař ho proto rozkázal zabít, protože kdyby se dostalo ven, jak vyrobit nerozbitné sklo, jeho pokladnice zlata a stříbra by brzy pozbyla ceny.³²

V záležitostech vládců bylo nejlepší projevit patřičnou snahu hrát jejich hru, ale tak, aby člověk prohrál. Arabský cestovatel Ibn Battuta vypráví o zvycích krále Sindhu, děsivého monarchy, kterému dělalo zvláštní radost, když mohl svévolně předvádět svou moc.³³ Vážení mužové z cizích zemí tradičně navštěvovali krále a přinášeli mu velkolepé dary; ať byl dar jakýkoli, král to doručiteli oplatil darem mnohonásobně větším. V důsledku toho se v království rozvinul solidní byznys, kdy místní bankéři půjčovali takovým návštěvníkům peníze, aby za ně koupili zvlášť okázalé dary s vědomím, že se jim to vyplatí, díky darům na oplátku od královského chvástala. Král o tom musel vědět. Nic proti tomu neměl – jeho cílem bylo ukázat, že jeho bohatství se nic nevyrovná – a kdyby se mu opravdu zachtělo, mohl vždycky zabavit bankéřům majetek. Oni zase věděli, že v té opravdu důležité hře nejde o obchod, ale o postavení, a to jeho bylo absolutní.

V případě směny se věci, se kterými se obchoduje, považují za rovnocenné. Stejně je to tím pádem i s lidmi: platí to alespoň ve chvíli, kdy dar je vyrovnán protidarem, peníze změni majitele, nezbyvá žádný dluh nebo závazek a obě strany mohou svobodně odejít. Směna tedy zahrnuje i autonomii. Ani jedno z pravidel nevyhovuje monarchům a to je důvod, proč panovníci obvykle nemají rádi jakýkoli druh směny.³⁴ V celkovém rámci pravidel zahrnujících možnost ukončení hry a naprostou rovnost účastníků existuje bezpočet variací, jak tyto hry hrát. Můžeme od druhého člověka něco požadovat a zároveň víme, že tím mu dáváme právo chtít od nás něco podobného na oplátku. V některém prostředí pochválit něco, co patří druhému, může znamenat, že to od něho chceme. Osadníci na Novém Zélandu v osmnáctém století brzy přišli na to, že není dobrý nápad obdivovat například zvláště krásný nefritový přívěsek na krku maorského válečníka, protože ten určitě trval na tom, že si ho člověk musí vzít, a „ne“ pro něho nebyla odpověď. Potom, po uplynutí určitého času přišel a chválil osadníkův kabát nebo pušku. Jediný způsob, jak tomu předejít, bylo dát mu rychle dárek, ještě než si o něj stačil říct. Někdy se dárky dávají proto, aby dárce mohl také nějaký požadovat: jestliže přijmeme dárek, mlčky souhlasíme s tím, že dárce může požadovat cokoli, co považuje za jeho ekvivalent.³⁵

Všechno to následně může přejít v něco velmi podobného směně, během které se vyměňuje rovnou jedna věc za druhou, podobně jako k tomu dochází v „darovacích ekonomikách“ (oblíbený název Marcela Mause), i když převážně jen mezi cizinci.³⁶ V rámci společenství panuje skoro vždy značná neochota celou věc ukončit, jak to hezky dokládá příklad kmene Tivů. Je to proto, že pokud se někde běžně používají peníze, lidé je často nechtějí užívat při styku s přáteli nebo příbuznými (což jsou ve venkovském společenství skoro všichni), nebo je užívají radikálně jiným způsobem, jako madagaskarští vesničané ve třetí kapitole.

Hierarchie

Směnný obchod tedy předpokládá společenskou rovnost nebo alespoň její možnost. To je přesně důvod, proč s ním panovníci mají takový problém.

Vysloveně hierarchické vztahy, tj. vztahy mezi nejméně dvěma stranami, z nichž jedna se považuje za nadřazenou druhé, oproti tomu nejeví nejmenší tendence k fungování na principu vzájemnosti. Není to zřejmé na první pohled, protože takový vztah se často odůvodňuje v recipročních termínech („rolníci poskytují potravu, páni poskytují ochranu“), ale princip, na kterém se zakládají, je právě opačný. Hierarchie se většinou řídí logikou precedentu.

Abychom si to blíže objasnili, představme si jakousi škálu jednostranných společenských vztahů s těmi nejvíce kořistnickými na jednom pólu a nejtědřejšími na druhém. V jednom extrému tu tedy máme krádež či drancování, v druhém nezištnou dobročinnost.³⁷ Jenom v těchto dvou krajnostech je možný materiální vztah mezi lidmi, kteří by spolu jinak neměli vůbec žádný. Jenom šílenec by přepadl souseda odvedle. Tlupa drancujících vojáků nebo nomádských nájezdníků, kteří vtrhnou do vesničky rolníků, aby tam znásilňovali a rabovali, očividně také nemá v úmyslu navázat trvalý vztah s těmi, kdo přežijí. Podobně na druhou stranu

náboženské tradice často trvají na tom, že opravdová dobročinnost je anonymní – jinými slovy, jejím cílem není zavázat příjemce dluhem. Jednou z jejich krajních forem, zdokumentovanou v různých částech světa, je tajný dar, takové vloupání naruby: jde o to doslova se v noci vkrást do domu příjemce a tam podstrčit dar, takže si nikdo nemůže být jistý, od koho je. Postava Santa Clause nebo svatého Mikuláše (který, a to je důležité si zapamatovat, nebyl jen patronem dětí, ale také zlodějí) by mohla být mytologickou podobou stejného principu: štědrý domovní lupič, s kterým není možné navázat žádné společenské vztahy, a proto mu nikdo nemůže nic dlužit. V jeho případě hlavně proto, že doopravdy neexistuje.

Všimněte si ale, co se děje, když se posuneme trochu dál po škále v jakémkoli směru. Vyprávěli mi (i když si myslím, že to není pravda), že v částech Běloruska gangy přepadávají cestující ve vlacích a autobusech tak často, že se stalo zvykem dát každé oběti malý žeton na znamení, že jeho nositel už byl okraden. Očividně je to krok k vytvoření státu. Jedna z rozšířených teorií o vzniku státu pocházející už od dějepisce Ibn Khladuna ze severní Afriky vlastně říká přesně to samé: nomádští nájezdníci postupně organizují své vztahy s usedlíky; plenění se mění na příspěvky, znásilňování na „právo první noci“ nebo odvádění hezkých kandidátek za nové členky královského harému. Podrobování, nespoutané násilí se systematizuje, a tím se nekoncepce jako kořistnický, ale morální vztah, kdy páni poskytují ochranu a vesničané je živí. Všechny strany se tedy shodnou, že pracují podle stejných morálních pravidel, že ani vládcí si nemohou dělat, co se jim zlíbí, ale musí se držet v určitých mezích a dovolí rolníkům hádat se o to, kolik z jejich sklizně je správné, aby si královi výběrčí odnesli. Rolníci uvažování nebudou zřejmě řídit podle toho, kolik a jaké ochrany se jim dostalo, ale spíše podle zvyklosti a precedentu: Kolik jsme platili loni? Kolik museli platit naši předci? To samé platí i pro druhou stranu pólu. Jestliže se dobročinné dary stanou základem pro jakýkoli společenský vztah, nebude založen na vzájemnosti. Dáte-li žebrákovi pár mincí a on vás později pozná, těžko vám dá nějaké peníze – ale bude si asi myslet, že mu zase nějaké věnujete vy. Na sto procent je to pravda, pokud darujete peníze dobročinné organizaci (sám jsem jednou daroval peníze United Farm Workers a od té doby mi nedají pokoj). Takový čin jednostranné štědrosti se považuje za precedens toho, co lze očekávat v budoucnosti.³⁸ Je to podobné, jako když dáte dítěti cukroví.

Právě to mám na mysli, když říkám, že hierarchie funguje na úplně opačném principu než vzájemnost. Kdykoli se jasně vymezí hranice mezi nadřazeností a podřazeností a všechny strany to přijmou jako základ pro vzájemný vztah, když už se zde nesetkáme se svévolným násilím a současné vztahy dostatečně fungují, pak to bude tím, že se lidé v těchto vztazích budou řídit sítí zvyků a obyčejů. Někdy je možné, že daná situace vznikla kvůli některému ze zákonů vyhlášených po dobytí území. Nebo se chápe jako pradávňý zvyk, který nepotřebuje vysvětlení. S tím je spojena další komplikace ve věci dávání darů králům nebo komukoli výše postavenému: vždy hrozí, že z toho bude precedens, který se zařadí do stávajícího zvykového systému, a tím pádem se bude od příště pokládat za povinnost. Xenofon tvrdí, že na počátku Perské říše se provincie předháněly, která pošle Velkému králi dary ze svých nejlepších

a nejcennějších produktů. Stal se z toho základ pro daňový systém: od každé provincie se pak čekalo, že pošle stejné „dary“ každoročně.³⁹ Podobně, podle významného historika Marca Blocha, zabývajícího se středověkem:

„V devátém století jednou došlo k ztenčení zásob vína v královských sklepiích ve Veru. Mniši v Saint-Denis byli požádáni, aby dodali potřebných dvě stě sudů. Tento příspěvek se pak stal jejich každoroční povinností a bylo třeba císařské listiny, aby byla zrušena. Vypráví se, že v Ardres místní šlechtic vlastnil medvěda. Obyvatelé, kteří se rádi dívali, jak medvěd bojuje se psy, se ujali jeho krmení. Zvíře nakonec uhynulo, ale pán se i nadále dožadoval od obyvatel bochníků chleba.“⁴⁰

Jinak řečeno, jakýkoli dar feudálnímu pánovi, „zvláště několikrát opakovaný“ se pravděpodobně vnímal jako precedens a přidal se k dalším zvykům. V důsledku toho ti, kdo pánům přinášeli dary, často trvali na „dekretu o nepředpojatosti“, který jim měl právně zaručit, že v budoucnu nebudou muset takový dar přinést znovu. Přestože je neobvyklé, aby se záležitosti až takto formalizovaly, každý společenský vztah, který je od počátku nerovný, začne nevyhnutelně fungovat podle obdobné logiky – i kdyby jen kvůli tomu, že pokud se budeme na vztahy dívat jako na věc „zvyku“, jediný způsob, jak dát najevo, že člověk má nějakou povinnost nebo závazek, jedokázat mu, že už to jednou dělal.

Často se taková ujednání mohou změnit v kastovní logiku: některé klany jsou zodpovědné za tkaní obřadních rouch, dodávání ryb na královské hostiny nebo za stříhání králových vlasů. Získají si pověst tkalců, rybářů nebo holičů.⁴¹ Poslední tvrzení nelze přehnat, protože ukazuje na další obecně přehlížený fakt: pojetí identity je totiž vždy a všude spjato s pojetím hierarchie. Pouze tehdy, když se jedni lidé řadí nad druhé nebo když zaujímají určité místo ve vztahu k vládci, veleknězi nebo Otcům zakladatelům, začínáme mluvit o lidech vázaných vlastní přirozeností: o zásadně rozdílných druzích lidských bytostí. Kastovní a rasové ideologie jsou jen extrémními příklady. Stává se to pokaždé, když se jedna skupina vnímá jako lepší než ostatní nebo se jim podřazuje, a to tak, že mezi nimi přestávají platit běžná pravidla nestranného jednání.

Něco podobného se vlastně děje v malém i v našich nejdůvěrnějších vztazích. Ve chvíli, kdy druhého uznáme za člověka jiné *sorty*, pravidla vzájemnosti se mění nebo jdou stranou. Jestliže je naše kamarádka štedrá jednou, asi jí to budeme chtít oplatit. Pokud tak jedná opakovaně, dojdeme k závěru, že má štedrost v povaze, a proto budeme k oplátce méně ochotni.⁴²

Můžeme zde vytvořit jednoduchou rovnici: určitá opakovaná činnost se stává zvykem, a ve výsledku toto chování definuje základní charakter aktéra. A obráceně: povaha člověka se definuje podle toho, jak se k němu lidé v minulosti chovali. Abyste byli aristokratem, stačí trvat na tom, že se k vám v minulosti ostatní jako k aristokratovi chovali (protože aristokraté ve skutečnosti nic zvláštního nedělají, většina jich prostě existuje v jakémsi domněle nadřazeném stavu), a tudíž by v tom měli pokračovat. Velká část umění, jak

toho dosáhnout, spočívá v tom, že se prezentujete způsobem, kterým vyjadřuje to, jaké chování od druhých očekáváte: skuteční králové se např. zahrnovali zlatem, aby druhým naznačili, že by se k nim měli chovat stejně. Na druhém konci škály se takto legitimizuje týrán. Jak zdůraznila moje bývalá studentka, Sára Stillmanová: když někdo unese, znásilní a zabije třináctiletou dívku ze střední třídy, je z toho srdcervoucí národní krize a každý, kdo má televizi, případ obvykle sleduje několik týdnů. Kdyby se z třináctileté dívky vyklubala prostitutka, kterou roky systematicky znásilňovali a nakonec ji zabili, nikdo by to nepovažoval za nic divného – dá se to u někoho takového čekat.⁴³

Když drahé věci putují jako dary nebo platba mezi lidmi vyššího a nižšího postavení, je zřejmě hlavní, aby se zásadně lišily kvalitou a jejich hodnoty nebylo možné porovnat. Z toho vyplývá, že nelze ani pomyslet na vyrovnání účtů. I když středověcí spisovatelé zpodobňovali společnost jako hierarchii, kde se kněží modlí za všechny, šlechtici za každého bojují a rolníci všechny živí, nikdo nikdy nestanovil, kolik modliteb nebo vojenské ochrany se rovná tuně pšenice. Nikoho dokonce ani nenapadlo takový výpočet udělat. Nemusí také platit, že „obyčejné“ sorty lidí dostávají obyčejné věci a naopak. Někdy je to obráceně. Skoro každý vynikající filozof, umělec, básník nebo hudebník si ještě nedávno musel hledat mecenáše, který by ho podporoval. Slavná básnická nebo filozofická díla často obsahují předmluvu, která na dnešního čtenáře působí podivně. Bývá plná nadšené a podlézavé chvály na moudrost a mravnost nějakého dávno zapomenutého hraběte, který pisateli věnoval skrovnou rentu. To, že vznešený patron poskytl umělci stravu, ubytování nebo peníze a on se mu za to odvděčil namalováním *Mony Lisy* nebo složením *Toccaty a fugy D-moll*, nijak nesnížilo šlechticovu nadřazenost.

Pro toto pravidlo existuje jedna velká výjimka, a tou je hierarchické přerozdělování. Spíše než o předávání si určitých druhů věcí jde o předávání stále stejné věci: jako třeba v případě, kdy při koncertu nigerijské popové hvězdy fanoušci házejí na scénu peníze a řečená hvězda se pak občas projede čtvrtěmi, kde fanoušci žijí, a ty samé peníze vyhazuje z okénka limuzíny. Pokud jde jen o tohle, můžeme mluvit o úplně minimálním typu hierarchie. Ve velké části Papui – Nové Guinei se společenský život soustředí kolem „velkých mužů“, charismatických jedinců, kteří většinu svého času loudí, přemlouvají a manipulují, aby získali velké bohatství, kterého se zase při nějaké velké oslavě zbaví. Člověk by je vlastně přirovnal třeba k amazonským nebo původním severoamerickým náčelníkům. Role náčelníků je oficiálnější než u „velkých mužů“; ve skutečnosti ale tito náčelníci nemají žádnou pravomoc přimět někoho, aby dělal něco, co nechce (proto také byli severoameričtí indiánští náčelníci slavní svými řečnickými a přesvědčovacími schopnostmi). V důsledku toho často dávali víc, než dostali. Pozorovatelé se často zmiňovali o tom, že vesnický náčelník byl zhusta ve věci majetku nejchudším mužem ve vesnici, protože musel neustále projevovat ostatním svou štedrost.

Charakter rovnostářské společnosti bychom mohli tedy posoudit podle toho, jestli lidé v postavení takzvané autority byli pouze prostředníky redistribuce nebo své pozice využívali k hromadění majetku. To druhé je zřejmě pravděpodobnější v aristokratických společnostech,

kdy se přidává ještě další prvek: válka a drancování. A přesto skoro každý, kdo získá velké bohatství, nakonec věnuje jeho část – často grandiózním a okázalým způsobem – velkému počtu lidí. Čím více majetku člověk nabude rabováním a vydíráním, tím pompéznější a vychloubačnější bude způsob, jakým jeho část daruje.⁴⁴ Co platí o válečných aristokraciích, platí daleko více o starověkých státech, kde se vládcí téměř pravidelně prezentovali jako ochránci bezmocných, vdov a sirotků a zastánci chudých. Moderní redistributivní stát se svou obecně známou tendencí k opatrovnické politice nemá původ v žádném typu „primitivního komunismu“, ale výhradně ve válce a násilí.

Posun mezi modalitami

Měl bych zde znovu zdůraznit, že si nepovídáme o různých typech společností – už jsme viděli, že samotná myšlenka, že jsme organizováni do uzavřených společností, je pochybná. Jde o morální principy, které všude existují vedle sebe. Ve vztahu k našim nejbližším přátelům jsme všichni komunisté, feudální panstvo se z nás stává, když jednáme s malými dětmi. Je těžké představit si společnost, ve které by lidé nebyli obojím.

Jistě nás napadne: pokud se běžně pohybujeme sem a tam mezi zcela odlišnými systémy morálního uvažování, proč si toho ještě nikdo nevšiml? Proč místo toho neustále cítíme potřebu všechno přeformulovat v pojmech vzájemnosti?

Je třeba připomenout, že vzájemnost je náš hlavní způsob, jak si představujeme spravedlnost. Je tím, k čemu se zejména vracíme v abstraktních úvahách, když se snažíme vytvořit si ideální obraz společnosti. Už jsem uvedl příklady tohoto typu. Irokézské komunity se zakládaly na éthosu, který na každém vyžadoval být pozorný k potřebám několika různých typů lidí: k přátelům, rodině, členům svého matrilineárního klanu i k přátelským cizincům v nouzi. Ve chvíli, kdy Irokézové začali uvažovat o společnosti teoreticky, došlo také k zdůraznění dvou stran vesnice, které si navzájem musely pohřbívat své mrtvé. Byla to jistá představa komunismu prostřednictvím vzájemnosti. I feudalismus byl, jak je známo, zapeklitý a komplikovaný, ale kdykoli o něm středověcí myslitelé vyvodili závěry, zredukovali všechny vrstvy a skupiny do jednoduché formule, ve které každá vrstva měla svůj podíl: „jedni se modlí, jiní bojují a ostatní pracují.“⁴⁵ I hierarchie se vnímala jako v podstatě reciproční, i když tato formule nemá nic společného s tím, jak vztahy mezi kněžími, rytíři a sedláky doopravdy fungovaly. Antropologové tento fenomén dobře znají: stává se to, když se zeptáte, jak věci fungují, lidí, kteří nikdy neměli příležitost přemýšlet o společnosti nebo kultuře jako celku, a kteří si asi nikdy ani neuvědomili, že žijí uvnitř něčeho, co za „společnost“ nebo „kulturu“ považují ostatní lidé. Řeknou něco jako „tak oplácíme matkám za strážně spojené s naší výchovou“ nebo si budou lámat hlavu nad diagramem, kde klan A provdává své ženy do klanu B, ten zase svoje do klanu C, který je zase provdává do klanu A, což nikdy nebude ale zcela odpovídat tomu, co skutečně lidé dělají.⁴⁶ Když se pokoušíme představit si spravedlivou společnost, jde to těžko bez pojmů rovnováhy a symetrie, bez elegantní pravidelnosti, kde je všechno vyváжено.

Myšlenka, že existuje cosi jako „trh“, se od toho zase tolik neliší. Ekonomové to připustí, pokud se jich na to zeptáte správným způsobem. Trhy nejsou skutečné. Jsou to matematické modely, vytvořené na základě představy soběstačného světa, kde každý má stejnou motivaci i znalosti a je zapojený v systému egoistické vypočítavé směny. Ekonomové vědí, že skutečnost je vždy komplikovanější; a jsou si také vědomi, že vytvořením matematického modelu nutně uděláte ze světa trochu karikaturu. Není na tom nic špatného, dokud to neumožní někomu (často těm samým ekonomům) prohlásit, že kdo nedbá diktátu trhu, bude zcela jistě potrestán. Může také prohlašovat, že jelikož žijeme v tržním systému, všechno (kromě státního vměšování) se zakládá na principech spravedlnosti: že náš ekonomický systém je širokou sítí recipročních vztahů, kde nakonec dojde k vyrovnání účtů a splacení všech dluhů.

Tyto principy jsou mezi sebou propletené, a je tedy obtížné říci, který z nich v dané situaci převládá – a to je jeden z důvodů, proč je absurdní předstírat, že by bylo možné lidské chování, ekonomické či jiné, zredukovat na jakoukoli matematickou rovnici. Znamená to ale, že určitá míra vzájemnosti je teoreticky přítomna v každé situaci, takže odhodlaný pozorovatel si vždy najde nějakou záminku, aby ji tam našel. A co víc, jisté principy mají sobě vlastní tendenci splynout s ostatními. Mnoho krajně hierarchických vztahů například může fungovat na komunistických principech, alespoň po nějaký čas. Máte-li bohatého sponzora, přicházíte za ním v dobách nouze a on by vám měl pomoci. Ale jen do určité míry. Nikdo nepředpokládá, že sponzor poskytne tolik pomoci, aby to ohrozilo stávající nerovnost.⁴⁷

Komunistické vztahy mohou podobně začít sklouzávat do hierarchicky nerovných vztahů – často aniž by si toho někdo všiml. Není těžké říct, proč k tomu dochází. Někdy jsou „schopnosti“ a „potřeby“ různých lidí výrazně nesouměřitelné. Čistě rovnostářské společnosti to dobře vědí a většinou vyvíjejí složitá bezpečnostní opatření, aby se nikdo – řekněme zvláště dobří lovci v loveckých společnostech – příliš nepovýšil nad ostatní, a právě tak jsou podezřavé vůči všemu, co by mohlo jednoho člena společnosti skutečně zadlužit u jiného. Ten, kdo bude strhávat pozornost na své úspěchy, stane se terčem výsměchu. Když se člověku opravdu něco povedlo, často je nejslušnější udělat si ze sebe legraci. Dánský spisovatel Peter Freuchen ve své *Knize o Eskymácích* popsal, že v Grónsku člověk pozná, jakou lahůdku hosté asi dostali, podle toho, jak hodně ji předtím hostitel pohaněl:

Starý muž se zasmál. „Někteří lidé toho moc nevědí. Jsem jen chudý lovec a moje žena je příšerná kuchařka, která všechno pokazí. Moc toho nemám, ale myslím, že venku je kus masa. Mělo by tam být, protože ani psi ho nežrali, i když jsem jim ho dával několikrát.“

Bylo to takové doporučení vychloubáním naruby po eskymácku, že se každému začaly sbíhat sliny v ústech...

Čtenář si jistě vzpomene na lovce mrožů z minulé kapitoly, který se urazil, když se mu autor knihy snažil poděkovat za kus masa – lidé si přece mají pomáhat a jestliže něco vezmeme jako dar, už nebudeme tolik lidští: „My tu říkáme, že dary si člověk vychovává otroky, bičem psy.“⁴⁸

„Dar“ tu není něco, co člověk věnoval jen tak, a nejde ani o vzájemnou pomoc, kterou si podle očekávání lidé obvykle vzájemně poskytují. Poděkování naznačuje, že druhý člověk tak jednat *nemusel*, a tím pádem jeho volba takhle jednat vytváří určitý závazek ve smyslu dluhu, a tím i podřízenost. Komuny a rovnostářské kolektivy v USA často čelí podobným dilematům a musely si vytvořit vlastní bezpečnostní opatření proti vkrádající se hierarchii. Neznamená to, že se komunismus musí nutně proměnit v hierarchii – společnosti jako Inuité tomu dokázaly odolat tisíce let – ale člověk se pro jistotu musí mít pořád na pozoru.

Naproti tomu je obecně dost obtížné – ne-li přímo nemožné – aby se vztahy založené na představě komunistické

kého sdílení změnilý na vztah rovnocenné výměny. Zažíváme to pokaždé s přáteli: jestliže máme pocit, že někdo z nich zneužívá naší velkorysosti, je mnohem jednodušší s ním úplně přerušit vztah, než po něm chtít, aby nám to nějak splatil. Jedním z extrémních příkladů je maorský příběh o nenapravitelném nenasytovi, který rybáře kolem pobřeží, kde žil, rozčiloval neustálými prosbami o nejlepší kousky z jejich úlovků. Odmítnout upřímnou prosbu o jídlo bylo skutečně nemožné, a tak mu pokaždé poctivě vyhověli, dokud se jednoho dne nerozhodli, že už toho bylo dost a nezabili ho.⁴⁹

Už jsme zjistili, že vytvořit základ sociability mezi cizinci může často vyžadovat důmyslný proces testování hranic toho druhého tak, že si člověk vezme něco z jeho majetku. Podobné věci se mohou dít při udržování míru nebo dokonce při navazování obchodních vztahů.⁵⁰ Lidé na Madagaskaru mi vyprávěli, že když spolu dva muži zamýšlejí obchodovat, často se stanou pokrevními bratry. Pokrevní bratrství, *fatidra*, znamená neomezený slib vzájemné pomoci. Obě strany slavnostně přísahají, že nikdy neodmítnou přání toho druhého. Partneři v takové dohodě si ve skutečnosti dávají dost dobrý pozor na to, co budou od druhého chtít. Moji přátelé ale tvrdili, že když lidé vstupují do takové úmluvy poprvé, rádi si ji ověří. Můžou požadovat dům toho druhého, jeho poslední košili nebo (všeobecně oblíbený příklad) právo strávit noc s jeho ženou. Jediným omezením je vědomí, že to, co chcete, může chtít i druhý.⁵¹ Opět mluvíme o počátečním ustavení důvěry. Když si jsou oba jisti vzájemnou upřímností, půda je připravena a oba muži mohou začít obchodovat, půjčovat si vzájemně peníze, dělit se o zisky a i jinak spoléhat na to, že každý se bude od té doby starat o obchodní zájmy druhého. Nejproslulejší a nejdramatičtější momenty jsou však takové, kdy směnné vztahy hrozí přejít na hierarchické: tedy když dvě strany jednájí jako sobě rovné, vyměňují si dary, rány, komodity nebo cokoli jiného, ale jedna z nich dělá něco, co úplně přesahuje stanovené meze.

Byla už řeč o tom, že výměna dáreků mívá tendenci přejít ve hru na největšího chvastouna a jak v některých společnostech tento potenciál podléhá pravidlům velkých veřejných soutěží. Je to typické hlavně pro tzv. „hrdinské společnosti“. To jsou společnosti se slabou nebo neexistující vládou a organizují se namísto toho kolem šlechtických válečníků. Každý z nich má svitu

oddaných stoupců a s ostatními šlechtici ho pojí neustále se měnící spojenectví a rivalita. Většina epické poezie, od *Iliady* a *Máhábharáty* k *Beowulfovi* se navrácí do tohoto typu světa a antropologové objevili podobná uspořádání mezi Maory na Novém Zélandu a Kwakiutly, Tlingity a Haidy z amerického severozápadního pobřeží. V hrdinských společnostech se o pořádání hostin se soutěžemi v štědrosti mluví jako o pouhém prodloužení války: jde o „boj majetkem“ nebo o „boj jídlem“. Ti, kdo pořádají takové hostiny, často pronášejí květnatou řeč o tom, jak své nepřátele zdrtili a zničili velkolepě štědrými skutky (náčelníci Kwakiutlů o sobě rádi mluvili jako o velehorách, ze kterých se valí dary jako obrovské balvany) a jak tím své soupeře ponížili na otroky, podobně jako v metafoře Inuitů.

Tato prohlášení nelze brát doslova – dalším znakem takových společností je velmi rozvinuté umění vychloubání.⁵² Hrdinští náčelníci a válečníci se měli při řeči ve zvyku vyvyšovat stejně často, jako členové rovnostářských společností činili opak. Neznamená to, že člověk, který prohrál soutěž o nejskvělejší dar, byl opravdu donucen k otroctví, ale mohl se tak cítit. Důsledky mohly být katastrofické. Jeden ze starověkých řeckých zdrojů popisuje keltské slavnosti, při kterých mezi sebou urození soupeři střídavě bojovali a soupeřili v štědrosti, kdy obdarovávali své nepřátele zlatými a stříbrnými skvosty. Občas to vedlo k jakémusi šachmatu, to když někdo musel čelit daru tak velkolepému, že se s ním už nemohl rovnat. Tehdy jedinou čestnou odezvou bylo podříznout si hrdlo, a jeho bohatství bylo rozděleno mezi jeho stoupence.⁵³ O šest set let mladší islandská sága obsahuje příběh o stárnoucím Vikingovi Egilovi, který se spřátelil s mladším Einarem. Ten se stále ještě účastnil nájezdů. Rádi spolu sedávali a skládali verše. Jednou Einar získal skvostný štít „do kterého byly vyryty staré legendy a mezi řádky bylo mnoho ozdob ze zlata a drahého kamení“. Nikdo nic podobného ještě neviděl. Einar vzal štít s sebou na návštěvu k Egilovi. Egil nebyl doma, a tak Einar podle zvyku počkal tři dny, pak zavěsil štít jako dar v hodovní síni a odjel.

Egil se vrátil domů, uviděl štít a zeptal se, komu ten poklad patří. Řekli mu, že ho navštívil Einar a štít je dar od něho. Egil na to řekl: „K čertu s ním! To si myslí, že budu celou noc vzhůru a budu skládat báseň o jeho štítu? Přiveďte mi koně, pojedu za ním a zabiju ho.“ Ale Einar měl štěstí a byl už příliš daleko, aby ho Egil mohl dohnat. Egilovi tak nezbylo, než složit oslavnou báseň na Einarův dar.⁵⁴

Soutěživá výměna darů z nikoho opravdu otroka neudělá, je to záležitost pouhé cti. Jsou ale lidé, pro které je čest vším.

Neschopnost vrátit dluh, a zvláště ten čestný, byla velkou pohromou – hlavně proto, že právě *takhle* šlechtici získávali služebnictvo. Zákon pohostinnosti za starých časů kupříkladu stanovil, že pocestný musí dostat jídlo a přístřeší a musí se s ním jednat jako s váženým hostem – po určitou dobu. Jestliže host neodjel, stal se z něho nakonec pouhý poddaný. Studenti dějin

lidstva si role takových příživníků většinou málo všímají. V mnoha obdobích – od imperiálního Říma po středověkou Čínu – bylo **mecenášství jedním z nejdůležitějších vztahů**, alespoň v malých a velkých městech. Každý, kdo byl bohatý a vlivný, měl kolem sebe poskoky, patolízaly, věčné hosty a jiné snaživce. Drama a poezie z těch dob jsou plné takových postav.⁵⁵ Stejně tak být vážený člověk ze střední vrstvy po většinu dějin znamenalo chodit ráno od jedněch dveří k druhým a navštěvovat místní vlivné mecenáše. I dnes se stále objevují neoficiální sponzorské systémy, kdykoli se relativně bohatí a mocní lidé potřebují obklopit množstvím stoupenců – je to zvyk dobře zdokumentovaný v mnoha částech Středozezemí, na Středním východě a v Latinské Americe. **Tyto vztahy bývají nahodilou směsicí všech tří principů**, které jsem v této kapitole zmapoval; **pozorovatelé je nicméně zatvrzele popisují v pojmech směny a dluhu**.

A ještě poslední příklad: ve sbírce s názvem *Dary a kořist* z roku 1971 najdeme krátkou esej antropoložky Lorraine Blaxterové o venkovské oblasti **ve francouzských Pyrenejích**, kde většinu obyvatel tvoří farmáři. Všichni kladou **důraz na význam vzájemné pomoci** – tam se tomu říká „poskytnutí služby“ (*rendre service*). Lidé žijící ve stejném společenství by na sebe měli dávat navzájem pozor a zasáhnout, pokud jsou jejich sousedé v nesnázích. To je **podstata obecné mravnosti**, podle toho vlastně poznáme, že vůbec nějaké společenství existuje. Až potud je to dobré. **Jenže**, jak pokračuje autorka, **když někdo prokáže někomu zvláště velkou laskavost, vzájemná pomoc se může změnit v něco jiného**:

Kdyby muž přišel do továrny a požádal šéfa o práci a ten by mu nějakou našel, byl by to příklad prokázané služby. Muž, který práci dostal, by to nikdy nemohl šéfovi oplatit, ale mohl by mu prokazovat úctu a třeba mu dávat symbolické dárky ze své zahrady. Jestliže je třeba dar oplatit a nejde to v hmotné podobě, k vyrovnání dojde v podobě podpory a úcty.⁵⁶

Za vzájemné pomoci se stává nerovnost. Takhle vznikají vztahy dobrodince – závislý klient, jak už jsme viděli. Vybral jsem si právě tuto pasáž, protože autorčina formulace je zvláštní, úplně si protirečí. Šéf prokáže muži laskavost. Muž mu to nemůže oplatit. Proto mu to splácí tím, že se občas objeví u jeho domu s košíkem rajčat a tím, že mu prokazuje úctu. Tak jak je to? Může mu oplatit laskavost nebo ne?

Lovec mrožů Petera Freuchena by bezpochyby přesně věděl, o co tu jde. **Přinést košík rajčat** bylo prostě **stejně jako říct „díky“**. Byl to **způsob, jak uznat, že je šéfovi vázán vděčností** a že **dary vlastně dělají z lidí otroky**, tak jako biče vychovávají psy. **Šéf a jeho zaměstnanec jsou nyní úplně jinými sortami lidí**. Problém je, že ve všech ostatních aspektech se tolik neliší. Nejspíš jsou to oba Francouzi ve středním věku, otcové rodiny, občané republiky, kteří mají rádi podobnou hudbu, sport i jídlo. **Měli by si být rovni**. Tím pádem se **ta rajčata**, která jsou jinak **důkazem uznání nesplacitelného dluhu**, musí brát jako splátka – jako úrok z půjčky, která – jak všichni ochotně předstírají – může být jednoho dne vrácena, a tím oba členové opět nabývají rovnocenného postavení.⁵⁷

(Je výmluvné, že najít pro někoho práci v továrně se pokládá za laskavost, protože se děje něco podobného, jako když si práci najdete sami. Pracovní smlouva je zdánlivě dobrovolnou smlouvou mezi rovnocennými partnery. Podpisem dohody oba ale souhlasí, že v okamžiku, kdy jeden z nich projde vrátnicí s píchačkami, ztrácí své rovné postavení.⁵⁸ Právo v tom vidí problém, a proto vyžaduje, aby nikdo nemohl prodat svůj rovný status napořád [nesmíte prodat sami sebe do otroctví]. Je to přijatelné jen v případě, že moc šéfa není absolutní, ale omezuje se na pracovní dobu a vy máte právo kdykoli zrušit dohodu a plně obnovit své rovnocenné postavení).

Podle mého je dohoda mezi sobě rovnými lidmi, že si nebudou alespoň po nějaký čas rovni, velmi významná. Je to podstata toho, čemu říkáme „dluh“.

Co je tedy dluh?

Je to velmi specifická záležitost, která vzniká za konkrétních situací. Za prvé, vyžaduje vztah dvou lidí, kteří nepokládají jeden druhého za jinou sortu, tedy jsou alespoň teoreticky sobě rovni, a jsou si rovni v ohledech, které jsou opravdu důležité. Zároveň jsou v situaci, kdy je rovnost mezi nimi porušena, ale existuje možnost, jak vztahy opět narovnat.

V případě výměny darů, jak jsme viděli, to do určité míry přepokládá stejný status. Proto náš profesor ekonomie nepociťoval žádný závazek (čestný dluh) vůči člověku, který byl postavením mnohem výš nebo mnohem níž. Jde-li o půjčku peněz, je pouze třeba, aby obě strany měly stejné právní postavení. (Nemůžete půjčit peníze dítěti nebo duševně nemocnému člověku. Tedy, můžete, ale soudy vám je nepomůžou získat zpět.) Právně vymahatelné dluhy mají více specifických vlastností než morální dluhy. Můžou být například odpuštěny, což v případě morálního dluhu není vždy možné.

To znamená, že opravdu nesplacitelný dluh neexistuje. Kdyby nebyl žádný myslitelný způsob, jak takovou situaci zachránit, nenazývali bychom ji „dluhem“. I francouzský vesničan by mohl případně zachránit život svého dobrodince nebo vyhrát v loterii a koupit továrnu. Dokonce, i když mluvíme o zločinci, který „splácí dluh společnosti“, říkáme tím, že pro tuto chvíli nemá podle zákona své země stejné postavení jako občané, kterým podle přirozeného práva toto postavení přísluší. Můžeme to ale nazvat „dluhem“, protože jej lze splatit, rovnost může být obnovena, třeba i za cenu smrtící injekce.

V době, kdy dluh zůstává nesplacený, převládá hierarchie. Žádná vzájemnost neexistuje. Jak ví každý, kdo byl někdy ve vězení, první věc, kterou dozorcí člověku sdělí, je, že cokoli se děje ve vězení, nemá nic společného se spravedlností. Podobně dlužník a věřitel před sebou stojí jako rolník před feudálním pánem. Vše ovládá zákon precedentu. Když přinesete věřiteli rajčata ze své zahrady, ani vás nenapadne, že by vám za ně měl něco dát. Na druhou stranu on ale může čekat, že to uděláte znovu. Vždy je tu ale jistý pocit nepřírozenosti celé situace, protože dluh by se opravdu měl vracet.

Situace, kdy je dluh fakticky nesplacitelný, je proto velmi obtížná a nepříjemná. Za předpokladu, že si věřitel a dlužník jsou z principu rovni a dlužník přitom nezmůže nic pro to, aby byl obnoven rovnocenný vztah, tak s ním logicky musí být něco špatně; **určitě je to jen jeho vina.**

Tato souvislost je zřejmá, podíváme-li se na **etymologii běžných slov pro „dluh“** v evropských jazycích. Mnoho z nich je **synonymy pro „selhání“, „hřích“ nebo „vinu“**; jako je zločinec vázán dluhem vůči společnosti, tak i dlužník je vždy tak trochu zločincem.⁵⁹ Podle Plutarcha bylo na starověké Krétě zvykem, že ti, kdo si půjčovali peníze, předstírali, že je kradou věřiteli z peněženky. Proč, ptal se. Možná proto, aby „mohli být obviněni z násilí, když nezaplatí, a tím více potrestáni.“⁶⁰ Je to důvod, proč v mnoha historických obdobích mohli insolventní dlužníci skončit ve vězení nebo dokonce být popraveni, jako tomu bylo v období počátku římské republiky.

Dluh je potom prostě výměna, která zůstala nedokončena.

Z toho vyplývá, že **dluh je jednoznačně dítětem vzájemnosti a má pramálo společného s ostatními typy morálky, jako je komunismus s jeho potřebami a schopnostmi a hierarchie se zvyky a aristokracií.** Pravda, mohli bychom odhodlaně tvrdit (jako někteří), že komunismus je stav permanentní vzájemné zadluženosti nebo že hierarchie je postavena na nesplacitelných dluzích. Nejde ale zase o tu samou historku, která začíná tvrzením, že všechny lidské vztahy jsou samozřejmě typem směny a pak se dělají všechna možná intelektuální salta, aby se toto tvrzení dokázalo?

Ne. **Všechny lidské vztahy nejsou postaveny na směně. Jen některé. Směna podporuje určitý způsob formování lidských vztahů.** Zahrnuje v sobě rovnost, ale také rozluky, ke které dochází přesně ve chvíli, kdy peníze změni majitele, dluh je smazán, rovnost obnovena a obě strany mohou odejít, aniž by spolu měli něco ještě společného.

Dluh je to, co se děje v mezidobí: když se dvě strany nemohou opustit, protože si ještě nejsou rovny. Děje se to ovšem za předpokladu konečné rovnosti. Jejím dosažením ale mizí důvod pro udržení stávajícího vztahu, a proto se skoro všechno, co je zajímavé, odehrává před tím.⁶¹ **Skoro všechno lidské se vlastně odehrává v onom mezidobí, přestože to znamená, že všechny lidské vztahy v sobě nesou třeba jen drobou stopu zločinu, viny či hanby.**

Pro tivské ženy, které jsem zmínil výše v této kapitole, to nepředstavovalo velký problém. Tím, že zajistily, aby každý byl každému trochu dlužen, utvářely společnost, i když velmi nestabilní – díky jemné síti tvořené povinnostmi vrátit tři vejce nebo pytel proskurníku. Tato pouta se prodlužovala a znovu utvářela, neboť každé z nich se kdykoli mohlo zrušit.

Naše vlastní zdvořilostní zvyky nejsou o moc jiné. Vezměme si třeba americký **zvyk neustále říkat „prosím“ a „děkuji“.** Často se to považuje za základ mravnosti: děti stále káráme za to, když na to zapomenou, stejně jako strážci morálky, jako např. učitelé nebo duchovní, bdí nad všemi ostatními. Máme sklony myslet si, že jde o všeobecný zvyk, ale jak dokládají eskymáčtí lovci, není tomu tak.⁶² **Jako u tolika našich běžných zdvořilostních frází jde o určitou demokratizaci toho, co bývalo výrazem podřízenosti vůči feudálovi – o požadavek chovat se k úplně každému způsobem, jakým se člověk musel chovat k lordovi nebo podobně nadřazenému člověku.**

Možná to neplatí v každém případě. Představte si, že jsme v autobusu a hledáme volné místo. Spolucestující posune svou kabelu, aby nám ho uvolnila; my se usmějeme, pokývneme nebo uděláme jiné gesto díky. Nebo možná opravdu řekneme: „děkuji“. **Takové gesto je prostě uznáním společného lidství:** my potvrzujeme, že žena, která blokovala sedadlo, není pouhou fyzickou překážkou, ale lidskou bytostí, a že pociťujeme opravdovou vděčnost vůči někomu, koho už pravděpodobně nikdy neuvidíme. Nic z toho obecně neplatí, když člověk požádá někoho, kdo sedí naproti u stolu „podejte mi, prosím, sůl“ nebo když vám pošťák poděkuje za potvrzení zásilky. To všechno pokládáme za bezvýznamné formality i za samotný morální základ společnosti. O jejich zřejmé bezvýznamnosti svědčí i fakt, že skoro nikdo by téměř nikdy neodmítl říci „děkuji“ nebo „prosím“ – i lidé, kterým dělá obrovský problém říci „promiň“ a „omlouvám se“.

Anglické „please“ (česky prosím) je vlastně zkráceno z „if you please“ (pokud se vám zlíbí), a to zase „if it pleases you to do this“ (pokud si to přejete udělat) – a stejné je to ve většině evropských jazyků (francouzsky *si il vous plait*, španělsky *por favor*). Doslovný význam je „nemáte žádnou povinnost to udělat.“ „Podejte mi sůl. Tím neříkám, že musíte!“ Není to pravda, je to společenská povinnost a bylo by skoro nemožné nevyhovět. Etiketa se skládá převážně z výměny zdvořilostních větných konstrukcí (méně slušně řečeno, lží). Když někoho požádáte, aby vám podal sůl, dáváte mu tím zároveň rozkaz, připojením slůvka „prosím“ naznačujete, že o rozkaz nejde. Jenže ve skutečnosti ano.

V angličtině je „thank you“ (děkuji) odvozeno z „think“ (myslet) a původně znamenalo „budu si pamatovat, co jsi pro mě udělal“ – což stejně většinou není pravda – ale v jiných jazycích (dobrým příkladem je portugalské *obrigado*) je obvyklý termín pro díky podobný anglickému *much obliged* („velmi zavázán“) – ve skutečnosti to znamená „jsem vám dlužen“. Francouzské *merci* je ještě názornější: je odvozeno z „mercy“ (milost), tedy je to jako by prosba o milost; tím, že to řeknete, vydáváte se symbolicky do rukou svého dobrodince – protože dlužník je konec konců zločinec.⁶³ Říci „není zač“ (anglicky *you are welcome*, francouzsky *de rien*, španělsky *de nada*) – posledně jmenovaný výraz má alespoň tu výhodu, že je často myšlen doslova – je způsob, jak ujistit člověka, kterému jste podali sůl, že si ve skutečnosti nezapisujete dluh do své pomyslné morální účetní knihy. Stejně to je s větou „s radostí“ – doopravdy tím říkáte „ne, nejde o dluh, ale vlastně o úvěr – vy jste mně prokázal laskavost tím, že jste mě požádal, abych vám podal sůl, dal jste mi příležitost udělat něco, v čem nacházím potěšení!“⁶⁴

Dekódování tichého výčtu dluhů v jádru věcí („Dlužím vám to“, „Ne, nedlužíte mi nic“, „Jestli je tu opravdu někdo dlužníkem, jsem to já“ – jako bychom zapisovali a zase škrtali nekonečný počet zápisů v stejně nekonečné účetní knize) usnadňuje porozumění, proč se na tento typ situací nenahlíží jako na podstatu mravnosti, ale jako na podstatu *středostavovské* mravnosti. Je to tak, že v dnešní době vládne společnosti středostavovský útlocit. Na druhou stranu jsou lidé, kterým se tento zvyk děkovat a prosit zdá podivný. Ti, kdo jsou na samém vrcholu společnosti, mají často stále ještě pocit, že prokazování úcty je vyhrazeno hlavně pro hierarchicky výše postavené osoby, a přijde jim trochu hloupé sledovat pošťáky a pekaře,

kteří se k sobě vzájemně chovají jako k pomyslným malým feudálním pánům. Na opačném pólu jsou ti, kdo vyrůstali v prostředích, kterým se v Evropě říká „lidová“ – městečcích, chudých čtvrtích, kdekoli, kde ještě vládne přesvědčení, že lidé, kteří nejsou nepřáteli, se o sebe obvykle navzájem starají. Pro tyto lidi často může být urážející, když se jim neustále říká, že v podstatě možná svou práci číšníka nebo taxikáře nedělají správně, nebo že neumí svému hostu naservírovat čaj. Jinak řečeno, středostavovská etiketa velmi specifickým způsobem tvrdí, že jsme si všichni rovni. Na jednu stranu předstírá, že nikdo nikomu nedává příkazy (stačí si představit statného člena bezpečnostní stráže v nákupním centru, který zastoupí cestu člověku mířícímu do zakázané zóny a řekne: „Mohu vám nějak pomoci?“); na druhou stranu každé gesto toho, co jsem nazval „komunismus základní linie“, vnímá jako by ve skutečnosti šlo o směnu. V důsledku toho musí být středostavovská společnost, podobně jako společnost Tivů, donekonečna znovu vytvářena, jako hra neustále se chvějících stínů, nekonečné protínání se chvilkových dlužních vztahů, z nichž každý je téměř vzápětí smazán.

Všechno je to poměrně nedávná novinka. Zvyk pokaždé říkat „prosím“ a „děkuji“ se poprvé začal rozšiřovat v období buržoazní revoluce v 16. a 17. století – mezi střední vrstvou, kde tato revoluce vznikla. Je to jazyk kancelářů, obchodů a úřadů a společně s nimi se během posledních pěti set let rozšířil po celém světě. Je pouze jedním výrazem mnohem rozsáhlejší filozofie, souboru předpokladů o tom, kdo jsou lidé a co si navzájem dluží, jež jsou dnes tak hluboce zakořeněné, že už je ani nevnímáme.

Někdy se stává, že se na prahu nové historické éry objeví jasnozřivý člověk, který dokáže dohlédnout důsledků toho, co se právě začíná dít – někdy i způsobem, kterého nejsou schopny ani pozdější generace. Dovolte mi zakončit tuto kapitolu textem takového člověka. Někdy ve čtyřicátých letech 16. století v Paříži napsal François Rabelais – zběhlý mnich, lékař a právník – text, který stal slavným satirickým chvalozpěvem. Zařadil ho do třetí knihy jeho skvělého díla *Gargantua a Pantagruel* (česky vydal Melantrich, 1953). Text je známý pod názvem „Chvála dluhu“.

Rabelais vložil chvalozpěv do úst Panurga, potulného učence a skvělého znalce klasiky, který, jak poznamenává: „znal šedesát tři způsobů, jak vydělat peníze – a z nich nejčestnější a nejběžnější byla krádež.“⁶⁵ Dobromyslný obr Pantagruel se ho ujme, a dokonce mu poskytne značný příjem, ale dělá mu starosti, že peníze protečou Panurgovi mezi prsty a on stále vězí po uši v dlužích. Nebylo by lepší, ptá se Pantagrua, splatit věřitelům dluh?

Panurgos zděšeně odpoví: „Nedopusť Bůh, abych se někdy zbavil dluhů!“ Dluh je vlastně základem jeho filozofie:

Buďte stále někomu dluženi! Ten, aby nepřišel o svůj dluh, bude neustále prosit Boha, aby vám dal dobrý, dlouhý a šťastný život; bude o vás vždy dobře mluvit

ve všech společnostech, bude vám vždy vyhledávat nové věřitele, abyste jejich penězi zaplatil dluh a zemí jiného naplnil jeho příkop.⁶⁶

A nejmíc se vždy budou modlit, abyste přišli k penězům. Je to stejné, jako s těmi antickými otroky odsouzenými k oběti při pohřbu jejich pána. Když svému pánu přáli dlouhý život a dobré zdraví, mysleli to upřímně! Co víc, dluh z vás může udělat něco jako boha, který dokáže vyčarovat něco (peníze, přející věřitele) z absolutně ničeho.

Je to mnohem vážnější, poroučím se svatému Babolinovi, dobrému světci, jestliže jsem celý život nepokládal dluhy za pouto a pásku mezi nebesy a zemí, jediné udržování pokolení lidského, bez něhož, pravím, by všichni lidé brzy zahynuli; jsou zkrátka onou velkoduší světa, která podle akademiků oživuje všechny věci.

Že je tomu tak, představte si v jasné mysli pojem a tvar nějakého světa – vezměme, uznáte-li za dobré, třicátý z těch, které si představoval filozof Metrodoros – na kterém není dlužníka ani nijakého věřitele. Svět bez dluhů! Tam mezi hvězdami nebude nijakého pravidelného oběhu. Všechny budou v nepořádku. Jupiter, mysle si, že není dlužníkem Saturnovým, vyhodí ho z jeho dráhy a svým homérským řetězem sesadí všechny schopnosti, bohy, nebe, daimony, genie, reky, dábly, zemi, moře, všechny živly ... Luna zůstane zakrvácená a tmavá; proč by jí Slunce uštěďrovalo světlo? Není k tomu nijak povinno. Slunce jim nebude svítit na zemi; hvězdy nebudou na ni působit dobrým vlivem.

Mezi živly nebude symbolizace, alternace ani žádné transmutace, neboť nikdo se nebude pokládat za zavázána druhému: nic mu nepůjčil. Ze země se nebude dělat voda, voda se nebude proměňovat ve vzduch, ze vzduchu nebude oheň, oheň nebude zahřívat zemi. Země zplodí jen obludy, titány a obry. Nebude padat déšť, nebude svítit světlo, nebude vát vítr, nebude léta ani podzimu, Lucifer strhne své okovy a vyjda z hloubi pekel s Běsy, Líticemi a rohatými čerty, bude chtít vystrnadit z nebes všechny bohy jak velkých, tak malých národů.

Kdyby si lidé navzájem nic nedlužili, život by nebyl lepší než pouhou divokou násilnou rvačkou.

Žádný člověk nepodnikne nic, aby zachránil jiného; lidé budou nadarmo křičet: Pomoc! Hoří! Topím se! Chyťte vraha! Nikdo nepůjde na pomoc. Proč? Protože nikomu nic nepůjčil a nikomu není nic dlužen. Nikdo neztratí nic, když druhého člověka zasáhne požár, ztroskotání, zkáza, či smrt. Tím, že nikomu nic nepůjčil, ni ani v budoucnu nepůjčí, neexistuje důvod, proč by druhému pomáhal.

Ve zkratce, víra, naděje a dobročinnost by byla ostraněna z tohoto světa.

Panurgos, osamělý muž bez rodiny, jehož jediným životním cílem je získávat spoustu peněz a pak je utrácet, tu hraje úlohu vhodného proroka světa, který se právě začal rodit. Jeho pohled je však stanoviskem *bohatého* dlužníka, ne takového, který bude pravděpodobně uvržen pro platební neschopnost do smrdutého vězení. To, co popisuje, je přesto logický závěr, důkaz sporem, který Rabelais jako vždy předkládá s veselou zvráceností, důkaz o světě směny dřímajícím za všemi našimi přátelskými maloměšťáckými zdvořilostmi (Rabelais je mimochodem nesnášel – jeho kniha je směsí klasické vzdělanosti a obhroublých vtipů).

A to, co říká, je pravda. Jestliže naše definice lidských vztahů je taková, že jde o poskytování jedněch věcí výměnou za jiné, tak jakýkoli trvajících vztah musí mít výhradně podobu dluhu. Bez dluhů by nikdo nebyl nikomu ničím zavázán. Svět bez dluhů by se vrátil k prvotnímu chaosu, k válce všech proti všem; nikdo by za nikoho necítil sebemenší odpovědnost; pouhý fakt, že jsme lidskými bytostmi, by neměl žádný význam; všichni bychom se stali osamělými planetami, na které by se nedalo spolehnout ani v tom, že se udrží na vlastní oběžné dráze.

Pantagruel s tímto naprosto nesouhlasí. Jeho pocity ohledně celé záležitosti lze shrnout jedním řádkem ze sv. Pavla: „Nic nebuďte nikomu dlužni, vyjma lásku a vzájemnou náklonnost.“⁶⁷ A pak, s patřičným biblickým gestem prohlásí: „Vaše dluhy vám odpouštím.“

„Nejmenší, co v této věci mohu udělat,“ odpoví Panurgos, „bude poděkovat vám.“